

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Eesti keele osakond

Henri Roosipõld

VALITSEJA JA TALURAHVA KIRJELDAMINE LOOMAMETAFOORIDE ABIL
18. SAJANDI LÕPU JA 19. SAJANDI ALGUSE DIDAKTILISES
JUTUKIRJANDUSES

Bakalaureusetöö

Juhendajad Ann Veismann ja Janek Kraavi

Tartu 2016

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Teoreetilised lähtekohad	5
1.1 Metafooriteooria	5
1.1.1 Mida pidada metafooriks?	7
1.1.2 Sulanditeooria ja sümmeetrilisuse probleem	9
1.1.3 Olemise Suur Ahel	12
1.2 Milleks analüüsida rahvavalgustuslikku jutukirjandust loomametafooride kaudu? 17	
2. Metoodika ja valim	19
2.1 Valimi põhjendus	20
2.2 Valimi koosseis	24
3. Analüüs.....	29
3.1 Loomametafoorid juttudes.....	29
3.1.1 Valitsejat kirjeldavad loomametafoorid	29
3.1.2 Eristamatud (nii valitsejat kui ka talurahvast kirjeldavad) loomametafoorid ..	32
3.1.3 Talurahvast kirjeldavad loomametafoorid	36
3.1.4 Juttudes esinenud loomametafooride kokkuvõte	51
3.2 Loomametafoorid valmides	53
3.2.1 Valitsejaga seotud loomametafoorid valmides	54
3.2.2 Talurahva/alluvaga seotud loomametafoorid valmides	57
Kokkuvõte	63
Allikaviited.....	66
Kirjandus	71

Sissejuhatus

Käesolevas bakalaureusetöös vaatlen, milliseid talurahvast ja valitsejaid kirjeldavaid loomametafoore kasutati ilmalikus rahvavalgustuslikus jutukirjanduses 18. ja 19. sajandi vahetusel. Täpsemaks uuritavaks perioodiks on aastad 1782–1840. Ajavahemiku alguseks on märgitud esimese eestikeelse jutukogu ilmumine ning lõpp-punktiks Liivimaa vaikelu lõpuaasta 1840. Uurimistöö eesmärgiks on saada teada, kas tolle perioodi topeltkolonisatsiooni sees eksisteerinud alluvussuhe talurahva ja nende otseste valitsejate vahel nähtub kuidagi ka baltisaksa kirjanike metafooriloomest.

Didaktilises rahvavalgustuslikus jutukirjanduses olid valmid talurahva lugemisvaras üheks enimesinevaks žanriks. See tähendab, et õpetusi anti ja mõtteviisi suunati tihti loomaallegooria kaudu. Uurin, kas loomametafoore võib leida ka tolle ajastu jutukirjandusest ning milline on spekter loomadest, kellega talurahvas end nende tekstide kaudu samastada võis ja miks, kas ning kuidas need erinevad valitsejat kirjeldavatest metafooridest. Lisaks kaardistan nii valitsejat kui ka alluvat kirjeldavate loomametafooride kasutuskonteksti; vaatlen, milliseid omadusi mingi loom eri tekstides kannab ning hindan, millistest loomametafooridest peegeldub positiivseid või/ja negatiivseid konnotatsioone.

Uurimistöö tulemusena peaks avanema lisaviis vaadata ja mõtestada eesti rahvavalgustuslikku jutukirjandust ning tekkima üks uus alus, mille põhjalt võrrelda seda ärkamisaegse kirjandusega ja näha, kas 19. sajandi keskpaigas võib lisaks oma ajaloo, rahva olemuse jms ümber mõtestamisele täheldada ka muutust talurahva- või valitsevat kihti kirjeldavates loomametafoorides ja/või nende sisus.

Bakalaureusetööd suunavaiks uurimisküsimusiks on:

- 1) milliseid baltisaksa kirjanike kasutatud loomametafoore võib seostada talurahvaga ja milliseid valitseva klassiga;
- 2) kas need metafoorid erinevad või on ka kattuvusi;
- 3) kui tihedalt need metafoorid kummagi kirjeldamisel esinevad;

- 4) kui lai on loomametafooride ulatus, milline on nende spekter;
- 5) millised loomametafoorid toovad esile positiivseid ja millised negatiivseid omadusi;
- 6) kas võib leida erinevusi eri žanrite (jutud, valmid) puhul?

Analüüs lähtub adressaadist ja seetõttu on pilgu all maarahvale suunatud eestikeelsed tekstid. Kokku on analüüsitud 65 loomaallegoorilist valmi ja 103 lühijuttu. Vaatlen baltisaksa rahvavalgustuslike kirjanike tõlkeid ja algupäraseid teoseid. Analüüsin kõiki jutte ja valme Willmanni 1782. aasta kogumikust „Juttud ja Teggud“ ning vahemikus 1788–1840 kalendrite sabades ilmunud jutte ja valme, mille autoriteks või tõlkijaiks olid valdavalt teised kanoonilised estofiilide eelkäijad: Arvelius, Holtz, Luce jne.

Mahu kitsendamiseks on vaatluse alt jäänud kõrvale hernhuutlik kirjandus ning Jenoveeva lood, sest seal esinevad metafoorid on tugevamalt seotud kristliku diskursusega ning vajaksid omaette uurimist. Kindlasti ei olnud ilmalike ja religioosete tekstide piirid nii aredad, et nad üksteisest puutumatu eraldi seisaksid, kuid antud juhul tundus see olevat asjakohane kitsendus. Ühtlasi ei võeta vaatluse alla praktilisi nõuandeid jagavaid tekste.

Töö algidee tõukub metafooriteooriast. Seetõttu antakse I peatükis lühikene ülevaade metafooriteooriast ning kirjeldatakse, mida tuleks käesolevas töös metafoorina mõista; II peatükis kirjeldatakse ja põhjendatakse valimit; III peatükk pühendatakse andmete analüüsile. Andmete analüüsis on põhiraskus juttudel ning valmides esinenud loomametafooride käsitus tugineb eelkõige juttudest võrsuvail järeldusil, sest mõlema žanri sügavam eritlemine ületaks siinse bakalaureusetöö mahu.

1. Teoreetilised lähtekohad

1.1 Metafooriteooria

Käesoleva töö materjali analüüsimisel on keskseks terminiks *metafoor*. Selle sisu lahti mõtestamisel lähtun kaasaegsest keeleteaduslikust metafooriteooriast. Teooria esikteoseks võib pidada 1980. aastal ilmunud George Lakoffi ja Mark Johnsoni monograafiat „Metafoorid, mille järgi me elame“. Käsitlus erineb varasemaist selles osas, et tõstab metafoori keskele kohale inimkäitumise ja -mõtlemise modelleerimisel. (Johnson & Lakoff 2011: 12) Õigemini põhinevad tolle teooria järgi neil kõnekujundeil mõistesüsteemid, mille toel saame mõtestada vähem või rohkem abstraktseid tegevusi (*ibid.*: 35-36).

Metafooriteooriaga tegelevad autorid esitavad tihti suurtähtedena mingisuguse mõistemetafoori (nt MUUSIKA ON TOIT). Mõistemetafoor aitab aru saada, kuidas ühte nähtust (sihtvaldkonda ehk *target domain*'i) nähakse ja kujundatakse teise (allikvaldkonna ehk *source domain*'i) kaudu. Näiteks mainitud metafoori MUUSIKA ON TOIT puhul on *muusika* sihtvaldkonnaks ning *toit* allikvaldkonnaks. Seetõttu võime kohata muusikast rääkimisel, mõtlemisel või kirjutamisel selliseid lauseid nagu:

- „Rõõm ja au on siin olla, Marju (muusika)kompott maitseb nii hästi!“ [Jazzkaar ... 2016];
- „Erki Pehk küpsetab ooperi valmis kolme nädalaga.“ [Trink 2009];
- „Loodetavasti saab meie poolt pakutav muusika olema kergesti seeditav ja kenasti kõhtutäitev.“ [Bande ... 2002].

Sisu avamisel ei kanta üle ainult ühe valdkonna mõisteid (Kövecses 2010: 23). Üldreeglik on, et mida abstraktsem sihtvaldkond, seda rohkem eri allikvaldkondi on võimalik kasutada (*ibid.*: 6). Nt muusikat võib mõtestada ka ehitamise („Bass on muusika vundament“ [Mihkelson 2003]), inimese eluga võrdlemise („Kuidas sündis Metro Luminali laul „Isa tuli koju“ [Kuidas ... 2008]) vms kaudu. Sealjuures iga selline realiseeruv ülekanne rõhutab mõtestatava mingit sisukülge (*ibid.*: 122). Kõige kergem on seda näitlikustada vastandamise toel: kui Erki Pehki ooper oli küps, siis mõni teine

plaat võib olla täiesti „toores ja kaheldava saundiga“ [Valme 2014]. Peamiselt tuleks nende sisukülgede all aga mõista seda, et nt ehitusega seotud metafooride puhul ei tooda esile maitsega seotud aspekte.

Maiu Nurka on oma bakalaureusetöös „Metafoor ja metonüümia kultuurilehe Sirp filmi- ja teatriartiklites“ (2011) kaardistanud 1991. ja 2010. aasta Sirpides kasutatud mõistemetafoore. Nende seast võib leida selliseid mõistemetafoore nagu FILM ON MITMEKIHILINE FÜÜSILINE TERVIK, TEATER ON MÄNGIMINE jne. Sealjuures võib täheldada muutumist ka ajas: 1991. aastal kasutati 22 korda elusorganismi (agressiivse isiku) allikvaldkonda teatrist ja kaheksa korda filmist kirjutamisel, samal ajal kui 2001. aastal enam sellist allikvaldkonda ei täheldatud (Nurka 2011: 48).

Mõned mõistemetafoorid sõltuvad kultuurist. Näiteks meie kultuuriruumis on oluliseks ruumimetafoor TULEVIK ON EES, mistõttu võib internetist leida lauseid: „Seega, täiskäigul edasi ja ainult helgema tuleviku poole!“ [Ela ... 2015]; "Ma spetsiaalselt lükkasin abikaasa matused edasi, et saaksin minna Edgarit valima!" [Suviste 2015]. Mõnes keeles võib tulevik aga väidetavalt paikneda ka seljataga (Johnson & Lakoff 2011: 46). Eeltoodud ruumimetafoor TULEVIK ON EES ühes kultuuriruumis tõenäoliselt eriti kergesti ei muutu. Aga nagu Maiu Nurkagi tööst nähtub, siis mingite mõistemetafooride puhul teatud osas pöördeid tõenäoliselt toimub. Näiteks toidu ja joogi aina suurema tematiseerimise puhul võib kindlasti väga aktuaalseks osutada ka mingis piires mõistemetafoor TOIT ON MUUSIKA: „porgand, bataat, brokkoli, kana ning ka erinevaid püreestatud puuvilju, ja siis komponeerisin omavahel erinevaid asju“ [Toidu ... 2012].

Need ülekanded peavad aga olema mingis ulatuses motiveeritud, see tähendab, et kui kokakunsti puhul isegi hakataks aina enam rõhutama sõna teist poolt, siis tõenäoliselt kartulite või seente helisemine võiks lugejais juba küsimusi ja/või võõristust tekitada, kui tegemist ei ole kirjandusliku tekstiga. See ei välista aga varasemate ja loogilist alust omavate mõistemetafooride tugevamat kinnitumist või esile tõusmist mõnes uues võrdluses. Näiteks selle aasta 19. veebruari Sirbis ehitas Kerri Kotta oma artikli „Pärt – meie tarbimisihade peegel“ suuresti üles mõistemetafoorile MUUSIKA NAUTIMINE ON (KOHVI)JOOMISE NAUTIMINE. See lugu ehk tababki mingil määral Pärdi

fenomeni, kuid ütleb rõõbiti midagi ka retseptsiooni või kirjutaja enda kohta: kahe võrreldava valdkonna vahele on kirjutaja ja lugejate jaoks tekkinud piisavalt palju jooni, et selline lähenemine üldse toimiks.

1.1.1 Mida pidada metafooriks?

Nagu eelnevast lühikesest arutelust nähtub, siis võib mitmesuguste metafooride rägastikus ära eksida. Juba raamatus „More than cool reason“ (1987) peab Lakoff vajalikuks arutleda koos kirjandus- ja keeleteadlase Mark Turneriga selle üle, kust jookseb metafoori piir. Küsimusele vastamisel katsuvad nad kõigepealt sõnastada, mis ei ole metafoor. Siinsele teemale sobivalt on toodud koera näide: see, et tal on neli jalga, ei vaja seletamist mõne muu struktuuri kaudu; aga sellest, et koer on truu, võib välja lugeda metafoorsust, sest koerale kantakse üle inimlikke omadusi (Lakoff & Turner 1987: 57). Täpsemalt võiks nimetada seda isikustamiseks, kuigi autorid seda tolles teoses ei maini. Väärib märkimist, et tõenäoliselt ei ole selle näite mõistemetafooriks mitte KOER ON ISIK, vaid pigem spetsiifilisemalt KOERA TRUUDUS ON INIMESE TRUUDUS. Vähemalt võib nii oletada nende esikteose „Metafoorid, mille järgi me elame“ põhjal. Seal on toodud näide, et kui inflatsioon peaks sööma me säästud või meid vastu seina litsuma, siis selle idee aluseks on mõistemetafoor INFLATSIOON ON VAENLANE (Johnson & Lakoff 2011: 66-67), mitte INFLATSIOON ON ISIK. Loomade isikustamise juurde pöördun tagasi peatükis „Sulanditeooria ja sümmeetrilisuse probleem“.

Raamatus „More than cool reason“ nimetavad Lakoff ja Johnson elavateks metafoorideks neid, mis on n-õ kohal meie igapäevaelus. Näiteks on väga elavaks mõistemetafooriks INIMESED ON TAIMED (Lakoff & Turner 1987: 74) ja sellest tulenevalt võime ennast *harida*; mõnes eas *õitseda*, teises *närtsida*; oleme kellegi *võsukesed* jne. Surnud metafooriks võib pidada midagi sellist, mis on keelest kadunud. (*ibid.*: 129).

Kui metafoori tõstetakse tihti esile kui poeetilise keele lahutamatu osa, siis Lakoff ja Turner (1987: 70–71) osutavad, et kirjanduse eripäraks on hoopis nende kõnekujundite

kasutamine tavapäratul viisil. Näiteks moodustatakse kinnistunud kõnekujundeid kombineerides liitmetafoore. Viivi Luige luuletuses „Võilillepäike“ seotakse konventsionaalne metafoor SUUR ON TÄHTIS poeetilise metafooriga VÄIKE ON SUUR:

„Ta leidis –

võilillepäikese.

Sest astusid käijad kõik üle,

kuid tema näol põngerjas väikene

suurt maailma hoida võis süles.“ [Luik 2006: 7]

Üks keskseid termineid metafooriteoorias on kujundskeem (*image schema*). Kujundskeemid on tüüpmustrid, mida me tajume ümbruses oma meeleeelundite kaudu. Idee, et aeg on käsitatav ruumi iseloomustavate sõnade kaudu, olenemata, kas tegemist on tsirkulaarse või lineaarse ajakäsitusega, toetub suuresti kujundskeemidele (Turner 1996: 16–18). Kujundskeemi mõiste kaudu saame jõuda järgmise viisini, kuidas mõistemetafoore kirjanduslikumaks muuta: meeleliselt tajutavad allik- ja sihtvaldkonnad ühendatakse kujundskeemi abil ning neid paisutatakse või arendatakse edasi (Lakoff & Turner 1987: 92–93). Ilmar Laaban kasutab tsükli „Mikrokosmos“ ühes osas kujundskeemi, kõrvutades ojad vagudega laupadel. Kui kujundskeemil põhinev metafoor VAOD LAUBAL ON OJAD on põlistatud, liiguvad assotsiatsioonid uues ruumis edasi:

„Vaod laubal muutuvad ojadeks

nina tõuseb õhku linnuna

tuli kandub suust kopsu

Lips nagu sammak“ [Laaban 2004: 132]

1.1.2 Sulanditeooria ja sümmeetrilisuse probleem

Metafooriteooria üheks oluliseks väiteks on, et ülekanded allik- ja sihvaldkondade vahel ei toimi sümmeetriliselt (Kövecses 2010: 7; Johnson & Lakoff 2011: 13). Kui võime vaadata elu teekonnana, siis teekonda eluna me konventsionaalse metafoorina ei taju: tupik ei ole surm (vrd surm on lahkumine elik tee lõpp), sõidu algus ei ole sünd (vrd *mu elutee sai alguse*) jne. Ja kuigi mõistemetafooride puhul võib teatud abstraktsusastme korral liikmeid vahetada ja kanda omadusi üle üht- kui ka teistpidi – nagu ma näitasin toidu- ja muusikametafooride kõrvutamisel –, siis pööratavad metafoorid ei struktureeri allik- ja sihtvaldkonda ühtemoodi, vaid nad varjavad ja toovad allikvaldkonnast esile eri aspekte (Kövecses 2010: 94).

Läbinisti see ebasümmeetrilisus tõenäoliselt paika ei pea, sest vaadates nt üht- või teistpidi mõistemetafoori MASIN ON INIMENE, võib mõlema puhul öelda, et üks või teine *töötab hästi*.

Samamoodi võime sümmeetrilisust märgata valmides või üldisemalt mõne loomametafoori puhul. Nagu eelmisest lõigust võis lugeda, siis inimlike omaduste ülekandmisel loomadele peaks meie mõtlemine lähtuma mõnest mõistemetafoorist (nt KOERA TRUUDUS ON INIMESE TRUUDUS). Valmid (kui need põhinevad looma- või taimeallegoorial) annavad õpetusi aga edasi selle mõistemetafoori sümmeetriliselt inimese peale tagasi kandes. Kombineeritakse kahte samasisulist metafoori sümmeetriliselt: KOERA TRUUDUS ON INIMESE TRUUDUS ja INIMESE TRUUDUS ON KOERA TRUUDUS.

Seda probleemi eraldi välja toomata on Mark Turner oma raamatus „The Literary Mind“ analüüsinud ühte valmi sulanditeooria toel. Sulanditeooria (*blending theory*) teine ja sama oluline arendaja on Gilles Fauconnier (Pajusalu 2009: 118), kes tõi kognitiivsesse keeleteadusesse 1985. aastal mõiste mentaalne ruum (*mental space*) (Turner 2015: 211). Erinevalt metafooriteooriast, kus ühest valdkonnast teise tehakse

piiratud mahus ülekandeid, väidavad sulanditeooria esindajad, et neid ülekandeid juhivad mingid tuumarusaamad [nt SÜNDMUSED ON TEOD (EVENTS ARE ACTIONS)], mis loovad pinna paralleelide tõmbamiseks erinevate valdkondade vahel, mis lõpuks segunevad, moodustades sulandruumi (*blend*). Kohta, kuhu tuumarusaamad või -ideed koonduvad, kutsutakse geneeriliseks ruumiks (*generic space*). Sulanditeooria võimaldab integreerida metafooride ülesehitamisse või keelelise mõtlemise iseloomustamisse valdkondadel põhineva mentaalsete ruumide (*mental space*) võrgustiku (*mental web*), kus puudub selline suhe, mis taanduks ülekannetele allikvaldkonnast sihtvaldkonda. Mentaalsed ruumid on oma olemuselt lühiajalisemad ja neile eelneb üldisem teadmine. Võrrelduna metafooriteooriaga võiks öelda, et kohati neile eelneb mõni üldisem mõistemetafoor. Sulanditeooria saab olla abiks sel juhul, kui tegemist on veidi keerulisema protsessiga ja metafooriteooria ei suuda seda lõpuni põhjendada. (Grady jt 1999: 102–103; Kövecses 2010: 268–269; Turner 2015: 212)

Lause „Erki Pehk küpsetab ooperi valmis kolme nädalaga“ puhul oleks meil üheks mentaalseks ruumiks see, kuhu koonduvad teadmised ooperimuusikast, teise liiguksid elemendid toiduvalmistamisest ja kolmandasse Erki Pehkist kui inimesest ja dirigendist. Need kolm mentaalset ruumi moodustavad omavahel mentaalse võrgustiku, millest võetakse teatud hulk informatsiooni, mis kantakse osaliselt elik kokkusurutult (*compression*) üle sulandruumi (Turner 2015: 213). Kui lugejal on mingi hulk teadmisi Erki Pehki varasemast tegevusest, siis ta tõenäoliselt oletab, et lauses räägitakse teose vormimisest kontserdikõlblikuks ehk harjutamisest, mitte ooperi komponeerimisest. See oletus tekib pinnalt, et Erki Pehk ja tema tegevus on ühes mentaalses ruumis kõrvu. Teises mentaalses ruumis on olemas nt ooper kui suurvorm ja see, et ooperit ei saa mängida ilma eelneva koostööta. Samamoodi nagu kolmandas mentaalses ruumis on teadmine, et toitu ei saa süüa toorelt, vaid seda peab enne küpsetama. Need on osad, mis kantakse sulandruumi. Seal saab võimalikuks asjaolu, et midagi saab kolm nädalat küpsetada, ilma et see kõrbema läheks. Muidu kummaski mentaalses ruumis (toidu või muusika omas) midagi sõna-sõnalt kolm nädalat järjest küpsetada ei saa.

Üks olulisi märksõnu sulanditeoorias on veel nn vitaalsed suhted (*vital relations*), mis tähistavad ideid, mis meie tähendusloome ajal kõige enam kohal kipuvad olema ja

suudavad eri mentaalseid ruume ühendada. Nendeks on nt analoogia, sarnasus, aeg, identiteet, põhjuse-tagajärje suhe, muutus, ruum jne. Kuna kõige kergem on mõelda selliste mentaalsete ruumide kaudu, mis suhtluses äsja aktiveeritud on (Erki Pehki näite puhul *toit, muusika* ja tema kui dirigent), siis me jälgime ka aega (kui ühte aspekti, mis on mingis seoses kohal kõikides mentaalseis ruumes) selles raamistikus, mis sai mainitud (elik kaua Erki Pehk küpsetab ühte ooperit), mitte ei mõtle automaatselt mõnele teisele võimalikule seosele Erki Pehki ja aja vahel (nt sellele, kui kiiresti ta töölt koju sõidab). (*ibid.*: 212) Analoogia ja sarnasuse põhjal võime seostada ka lihunikku kirurgiga: mõlemad kasutavad teravat objekti, et liha lõigata (Grady 1999: 111). Samas kui kokk võib hoida vahepeal peos ka kulpi, riivida porgandit vms.

Mõni autor on sobitanud terminid allik- ja sihtvaldkond ka sulanditeooriasse, öeldes et need võivad eelneka sulandruumi tekkele (Kövecses 2010: 268–269). Sulandruumiga tegelevail teoreetikuil on hulk meelisinäiteid, mis kipuvad tekstist teksti korduma: buda munk, KIRURG ON LIHUNIK, Vikatimees. Vikatimehe või Julma Niitja [nagu on selle tõlkinud Krikmann (2003: 88)] kuju analüüsimisel võivad terminid allik- ja sihtvaldkond isegi kasuks tulla. Üheks konventsionaalseks mõistemetafooriks, mis Vikatimehest mõtlemist toetab, on INIMESED ON TAIMED (Turner 1996: 81; Kövecses 2010: 269). Aga see ei ole lähtekoht ega määra kogu seost Vikatimehe ja vikatiga mehe vahel. Siin tulevad mängu veel näiteks see, et surm on metonüümiliselt ühendatud skeleti kui tulemusega ja arusaam, et meie mõtlemine kasutab kausaalse tautoloogia mustreid (kannataja on kannatlik; hoolitsev inimene hoolitseb jne). Kausaalse tautoloogia tulemusena on meil ettekujutus nt üldisest vastuhakust. Selle toel saame me anda julgusele mingi kindla vormi (nt Völlamäe Päärn kui vastuhaku sümbol). Nii on ka Vikatimees üks surma personifikatsioone. Lisaks kasutame eelmainitud konventsionaalseid metafoore INIMESED ON TAIMED ja TEOD ON SÜNDMUSED, mis tekitavad seose lõikusega. Vikatimees saab oma lõpliku kuju aga sulandruumis, kus segunevad teadmised lõikusest, surmast, taimedest jms, aga Vikatimees ei ole tavapärane töömees vikatiga. Sest meest, kes teeb vikatiga tööd, võiks pigem iseloomustada tugev füüsis, ta niidab päeval, tema pingutuse tulemusel ei sure taimed jäädavalt. Seevastu Vikatimehel on liha luudelt kadunud, ta tapab öösel, tema

ilmumine kuulutab surma, kuid ta ei pea vaeva nägema selle kallal, et inimene sureks. (Turner 1996: 79–82, 133)

Turner on ühes oma eelmise aasta artiklis (2015: 218) väitnud, et sulanditeooria ei olegi niivõrd teooria, vaid pigem raamistik, mille toel uurida, kuidas eri valdkonnad põimuvad (*conceptual integration*); mis osi ühest või teisest valdkonnast valitakse, kui luuakse sulandruume (*compression*); mida kantakse ühest valdkonnast teise üle (*mapping*) jms. Sealjuures kesksete märksõnade juures autor enam geneerilist ruumi välja ei too. Fookus on pigem mentaalsel võrgustikul (*mental web*), mis ühendab eri mentaalseid ruume, ja nn vitaalseil suhteil (*vital relations*), mis kogu asja koos hoiab.

Käesolevas töös kasutangi sulanditeooriat valdavalt selleks, et loomade, talurahvaste ja valitsejate vahelise suhte puhul leida, millised omadused ühest või teisest mentaalsest (looma ja inimese) ruumist võetakse ning mis tunnused läbivad sulandruumile eelneva valiku. Nt tõenäoliselt ei kombineerita eriti palju välimusele omaseid jooni (ei teki kentaure, nahkhiirmehi, kassnaisi vms).

1.1.3 Olemise Suur Ahel

Olemise Suure Ahela kontseptsioon pärineb ideeajaloolaselt Arthur Oncken Lovejoylt. Esmakordselt jõudis see mudel metafooriteooriasse raamatus „More than Cool Reason“. (Krikmann 2003: 63) Selle mudeli järgi jaotame maailma erinevaiks kihistusteks, kus eksisteerivad abstraktsemalt mõistetavad ja kirjeldatavad alad (Jumal, universum, ühiskond, inimene jne) ning lihtsamalt adutavad kategooriad (loomad, taimed, füüsilised objektid). Kokku liituvad need eri abstraktsustasandil paiknevad üksused üheks suuremaks süsteemiks (Olemise Suureks Ahelaks). (Lakoff & Turner 1987: 170–171)

Olemise Suure Ahela iga tasandit iseloomustab mingi eriline omadus (nt loomametafoorid peaksid üldjuhul tooma pinnale instinktidega seotud aspekte), mis temast madalamatel astmetel paiknevail aladel puudub (taimi me üldiselt instinktide kaudu kirjeldada ei saa), kuid on ülekantav entiteetidele, mida inimhõimustus peab

abstraktsemaks (nt inimesed ise). Lisaks jagunevad need tasandid lääneliku ühisteadvuse järgi veel omakorda eri järkudeks. Nt koerale on tavapärasem omistada tundeid ja soove kui putukaile: koonukal võib esineda tung mängida, ta võib tunda hirmu ning mäletada paiku, kus ta varem käinud on. Mõni entomoloog võib rääkida samade tunnuste kaudu ehk ka putukaist, kuid ühise tavateadmuse toel inimesed seda pigem ei tee. (*ibid.* 166-168; Kövecses 2010: 154)

Üheks oluliseks aspektiks Olemise Suurest Ahelast rääkimisel on meie arusaamine asjade olemusest (The Nature of Things). Tundub, et oma sisult sarnaneb see mõneti sulanditeooria kirjeldamise juures mainitud kausaalsele tautoloogiale. Nimelt see kontseptsioon ühitab asjade püsiva olemuse käitumismustritega: me eeldame, et valelik inimene valetab; kiskjale on iseloomulikuks jahtida teisi loomi jne. Sellele lisaks on aga asjadel ka ajutised omadused: loom võib olla mingil hetkel näljane, raevukas, rahulik jne; inimene rõõmus, kurb, vihane; füüsilised objektid mustad või puhtad, kuumad või külmad jne. (Lakoff & Turner 1987:169–170)

Iga põhitasandi kindla omaduse valib meie mõte välja tõukuvalt kvantiteedimaksiimist (lausung, sõna, mõte ei kanna rohkem infot kui vaja) ja täpsustab seda meie nn arusaamisega asjade olemusest. Taimede puhul on selleks keskseks iseloomuomaduseks näiteks bioloogilised tunnused. Seetõttu me räägime loomaliikset instinktides, sest instinktid on keskseks omaduseks, mis defineerib loomatasandit. Tavateadmuse järgi ei kanna me neid jooni taimetasandile (mis paikneb loomatasandist sammu võrra allpool), aga saame iseloomustada selle kaudu inimesi (kuigi see ei jää liiki defineerivaks, sest inimene on juba kõrgemal astmel ja teda saab iseloomustada omaduste toel, mida me tavaliselt loomatasandist ei tuleta: mõistuslikkus, ratsionaalsus). (*ibid.*: 169, 171)

Ühtlasi kasutame Olemise Suure Ahela puhul mõistemetafoori GENEERILINE ON SPETSIIFILINE. See mõistemetafoor seob konkreetsete olukordade spetsiifilised struktuurid üldise kaudu. Kui arvestada, et eelmises alapeatükis mainitud sulanditeooria on üldiselt – v.a Turneri 2015. aasta ülevaatlik artikkel, kus geneerilise elik üldrüümi asemel rõhutati nn vitaalseid suhteid ja mentaalset võrgustikku – rääkinud vähemalt neljaruumilisest skeemist (vähemalt kaks mentaalset, üks geneeriline ja üks sulandruum), siis mõistemetafoori GENEERILINE ON SPETSIIFILINE võiks vaadelda

selle eelkäijana, kus sulandruumist veel ei räägitud, aga täheldati, et eri valdkonnad peavad jagama sarnast struktuuri. (Lakoff & Turner 1987: 163–164; Krikmann 2003: 79)

Johtuvalt kvantiteedimaksiimist ja mõistemetafoorist GENEERILINE ON SPETSIIFILINE saame lausesse „Sel reedel, 20. novembril, on õige aeg välja võtta oma kõige stiilsemad ning moodsamad outfitid, et näha välja nagu staar ning rokkida nagu metsik loom!“ [Raud 2009] tuua sisse inimese, ilma et lause muutuks ebaloomulikuks: „Hei sina, noor tudeng, 20. novembril [...] rokkida nagu metsik loom“. Siin toestab võrdlust muidugi ka see, et tudeng on üldjuhul keskmisest ühiskonnaliikmest noorem. Samas, kui üritame metsikut rokkimist omistada ükskõik missugusele ja kui vanale taimetele, jääme paratamatult kimbatusse. Mis taim võiks üldse rokkida nagu loom? Kartul, õlikaalikas, karikakar, tammetõru, arbuus? Ei leidu olevat justkui ühtki intuiitiivselt pähe tulevat vastust, sest taimetasandile instinktiivset käitumist omistada ei saa – see ei ole neile n-ö loomuomane. Samal ajal annab sõnapaari *metsik loom* abil mõelda ka madalamate astmete tunnustest: ta ei pese ennast ning võiks ärritada klubiliste haistmismeele, metsiku looma välimus ei pruugi olla atraktiivne jne. Kõik selline informatsioon aga lõigatakse kvantiteedimaksiimi abil välja, sest need aspektid (välimus, lõhnad) on iseloomulikud ka taimedele, füüsilistele objektidele jne ning neist ei ole ökonoomne esmajärjekorras mõelda (Lakoff & Turner 172, 175–176). Ehk teisistõnu: „iga tasandi objektide spetsiifika määrab nimelt talle omaste tunnuste ja talitlemisvormide kõrgeim tasand. Kui on vaja viidata ta muudele, elementaarsemaile aspektidele, tuleb mängu tuua täiendavat informatsiooni.“ (Krikmann 2003: 71)

Teisalt, nagu ma ka esimeses peatükis toidu ja muusika võrdluse põhjal välja tõin, võib kultuurikontekst asjade abstraktsustasandeid tõenäoliselt üsna jõuliselt mõjutada. Need varieerumised ei jäta muidugi puudutamata ka loomametafooride ja inimeste vahekorda (Niitra 2004: 60). Kui toitu ja jooki tematiseeritakse meie ajal aina enam, siis ärkamisajal võis sellise tähendus- või mõttetasandi nihke teha läbi maa või muld. Näiteks nii mõnelgi Olemise Suure Ahela süsteemis mainitud kõrgematel abstraktsusastmel ei ole võimalik määrata surmajärgset elu (ei inimesel ega ühiskonnal). Samal ajal kujutame me surma lahkumisena ja näeme tolle lahkumisega seotult mõnda

agenti: Jumal, Vikatimees jne. Ärkamisajal saab aga maa piisavalt tugeva rolli, et ka see võiks pakkuda midagi surmajärgset:

„Su linnud und mull' laulavad

Mo põrmust lilled õitsetad

Mo isamaa!“ [Koidula 1969: 103];

või olla vahelülis siin- ja teispoole elu vahel elik võtta tolle eelmainitud agendi (Jumal, Vikatimees vms) rolli:

„Muld mind toidab, katab,

Kannab ilma peal,

Viimaks üksi kaitseb

Mullast ihu veel.

[...]

Mullast olen võetud,

Mullaks lähän ma,

Mullast võtab Isa

Kord mind ärata’!“ [*ibid.*: 75]

Muidugi tuleb mõista, et esimeses luuletuses sõna *isamaa* kannab palju laiemaid tähendusvälju kui pelgalt taimede esmasest omadusest võrsuvaid. Tõenäoliselt võiks ärkamisaja loodus sobituda kokku Linda Kaljundi (2008: 98) tähenduselt dünaamiliste maastikega, mis loovad minevikku, kujundavad inimeste mälu ja identiteeti. Valgustusaja vaimsus, mis tõi esile „õilsate metslaste“ kontseptsiooni, lubas hakata kirjutama paganlikke maid pühadeks (*ibid.*: 101). Neid üleminekuid abstraktse ja loodusliku maa kohtumisest tekstis näitlikustab üsna hästi üks Andres Saali tegelasist jutustuses „Vambola“: „Vend, mis ajast saadik teeb isamaa kaitsmine, Taara pühade hiite hoidmine ja sinu rahva vabaduse päästmine sind õnnetuks? See on siamaale iga Eesti vanema au ja õnn olnud, kui ta võis maa vaenlastest päästa.“ [1991: 265] Seega

vähemalt üks loodusega seotud nähtusi kandis palju enam kui bioloogiline tasand võimaldaks. Maa on isikuline, ta tuleb päästa – Saali tegelane annab maale tahte. Muidugi ei pruukinud taoline mõtteviis olla omane suuremale grupile väljaspool kirjandust, kuid igatahes tundub maa kui bioloogilise tasandi komponent olevat ärkamisaja kirjanduses ka üldisemalt tõusnud jumalikule tasandile: talle kantakse üsna tihti üle nii inimese, ühiskonna kui ka otsati kõrgema jõu jooni.

Samamoodi on ka loomatasand paljude silmis jõudnud nüüdisajal lähemale inimeste omale. Andku sellest kasvõi tunnistust 2013. aasta ÕS, kuhu on eraldi sõnana sisse võetud *vegan* (ÕS 2013: 1040), mis sealt veel 2006. aastal puudus (ÕS 2006: 1193). Veganlaste kodulehel tuuakse loomade kirjeldamisel välja peamiselt neid iseloomujooni, millega veel paljudki tänapäeval seostavad esmajärjekorras inimesi: „Sead on väga arukad ja sotsiaalsed loomad.“ [Eetika...] Samas kasutatakse inimeste ja loomade vahel ka otsesemaid võrdlusi: „Teadusuuringute põhjal on nad intelligentsemad kui koerad ja täiskasvanud sea kognitiivsed võimed ületavad kolmeaastase inimlapse omi“; „Nagu kõik emad, tunnevad ka lehmad instinktiivset soovi hoolitseda oma vastsündinute eest, ja nagu iga laps, ihkab ka väike vasikas emaarmastust.“ [*ibid.*]

Valgustusajastust leidub pigem selliseid mõtteid, mis tahavad inimest (veganlaste mainitud iseloomuomaduste kaudu) hoopis teistest loomadest distantseerida (Vovelle 2006: 7, 11). Kuigi muidugi selline eristus ei alga valgustusajastuga. Keeleteadlane Lewandowska-Tomaszczyk (1985: 302) viitab sellele kui piibellikule arusaamale, tsiteerides Moosese I raamatut: „Tehkem inimesed oma näo järgi, meie sarnaseks, et nad valitseksid kalade üle meres, lindude üle taeva all, loomade üle ja kõigi roomajate üle, kes maa peal roomavad.“ [1MS 1,24; 7] Julgemata väita, kuhu selline eristus tagasi ulatub, võib üsna kindel olla, et 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse jutukirjanikud olid juba puht kultuuriruumi ja oma ajastu tõttu lähemal valgustusaja vaimsusele kui tänasele lääne kultuuriruumile, kus veganlus, loomaõiguslus jms on üsna tugevalt levinud. Tänapäeval võiks looma mõistuse ümber keerlev arutlus juhtida pigem küsimuseni, millisel eesmärgil ja kuidas loomad oma taipu kasutavad, selmet nende mõtlemine või mõistuslikkus välistada (Tapper 1994: 47–49, 51).

On tähendusrikas, et valgustusajaga algab valmikirjanduse õitseng (Salu 1978: 61). Kuna selle õpetusliku kirjandusžanri üheks omaduseks on karmi tõde leevendatult serveerida ja loomaallegooria pidavat olema selleks hea vahend (*ibid*: 75; Tapper 1994: 51), siis näeme, et Olemise Suur Ahel võib meid aidata ka valmikirjanduse kontekstis: 1) loomaallegooria suudab luua piisava distantsi, et mitte kedagi solvata; 2) valme ja seal leiduvat tuleb mõista suhteliselt otse, ta ei vahenda „abstraktset ega teoreetilist õpetust“ (Salu 1978: 69) ja valmid põhinevad peamiselt loomaallegoorial, kuigi sealt võib leida ka taimi või inimesi (Salu 1978: 62; Rein 2006: 395). See tähendab, et keeleliselt ja meeleliselt suudame me õpetusi endale väga loomulikult üle kanda, aga ometi ei seosta lugeja ennast nendega üksüheselt, sest teksti vastuvõtja kuulub inimtasandile (Tapper 1994: 51). Või nagu Mari Niitra on toonud esile artiklis „Loomametafoorid ja lastekirjandus“: „Loomametafoorid pakuvad ühelt poolt teatavat „ühisosa“, sarnasusi inimestega ja teisalt juhivad tähelepanu piisavatele erinevustele, mis on vajalikud nii huvi äratamiseks kui distantsi tunnetamiseks“ (2004: 65).

Seega, kuigi võidakse väita, et lääneinimese nägemus loomadest on vastuoluline: vägistajat võidakse loomalikustada ja looma inimlikustada (Huggan & Tiffin 2015: 138), siis paistab see eelmise arutelu põhjal üsna loomulik protsess olevat. Tavateadmuse järgi kannavad loomametafoorid tõenäoliselt veel tänapäevalgi peamiselt edasi negatiivseid jooni: nendega viidatakse võõrastele kultuuridele, millega ei soovita haakuda (Baker 1993: 79–80); kellegi üleüldisele rikutusele, ebaseadmiselisele ja/või – intelligentsusele. (Kövecses 2010: 153; Haslam jt 2011: 318, 322). Kui baltisakslaste jaoks oli talurahvas kultuuriline Teine ja tõenäoliselt mõneti ebaintelligentne sotsiaalne grupp, siis võiks oletada, et see peegeldub tekstides muu hulgas ka loomametafooride kaudu. Kuna taoline oletus vajaks aga tugevat alust, toon järgmises alapeatükis välja veel kolm täpsemat põhjust, miks uurida rahvavalgustuslikku jutukirjandust loomametafooride toel.

1.2 Milleks analüüsida rahvavalgustuslikku jutukirjandust loomametafooride kaudu?

Esiteks, nagu Olemise Suure Ahelat kirjeldavast peatükist nähtub, siis arusaam loomadest kui madalamast astmest oli vaadeldaval perioodil (ja on üldiselt ka tänapäeval) siinses kultuuriruumis üsna tugevalt juurdunud. Kuna maarahva ja valitsejate vahel oli samuti hierarhia, tahan näha, kas see võis väljenduda ka kuidagi loomametafoorides (sest loomad on selle teooria järgi madalamal astmel, lihtsamini mõistetavad jne).

Teiseks, valmidel oli oma osa kalendrikirjanduses ja Willmanni teoses „Juttud ja Teggud“ [oma aja menukaim raamat (Salu 1978: 62, 81)] on 89 jutust üle poolte valmid (Vinkel 1975: 246). Seega mingi muster võiks sealt ilmned, sest valmides antakse õpetusi peamiselt loomaallegooria kaudu ning ülekandeline väljendumine on tolle kirjandusliigi kvintessents. Üldjuhul tuleks loomametafooride uurimisel valme ja lugusid mõneti lahus hoida, sest üks kuulsamaid valmikirjutajaid Aisopos oli ka ise ori ning nois mõistujuttudes võidakse kanda madalatele loomadele rohkem positiivseid jooni (*ibid*: 69) kui teistes palades. Ühtlasi on täheldatud, et tekstide puhul, kus loomad kannavad lausa ebarealistlikult palju inimlikke jooni (nt rääkimine jms), häälestavad inimesed ennast ümber ning vaatlevadki loomi pigem iseendina (Baker 1993: 125). Järgides neid mõtteid, olen jaotanud jutud ning valmid ja nende analüüsid eraldi alapeatükkidesse. Samas lähtub valmide analüüs lugudest saadavaist tulemusist – mõistujuttudes esineva loomaallegooria diakrooniline ülevaade ületaks tugevalt siinse töö mahu ning selle möönduse tegemine ei mõjuta liig sügavalt uurimisküsimusile vastamist.

Kolmandaks, loomametafoorid on üheks atribuudiks, millega valitsejad on kirjeldanud ja põhjendanud oma positsiooni madalama kihi ees (Huggan & Tiffin 2015: 135–136). Kuigi seda vastandust aadlike kui inimeste ja talupoegade kui loomade puhul eksplitsiitselt esile ei pruugita tuua, võib seda võrdlust sisemiselt märgata nii mitmeski tekstis:

- „Talupoeg kui mõiste on selgelt kõrgkihi konstrueeritud nähtus. [...] Veel 19. sajandi lõpu kohta võime Anatole France'i “Nüüdisaegses loos” lugeda mõne tegelase arutlusi talupoegadest kui loomadest.“ (Hennoste 2003: 92)

- „Veel enam, balti mõisnikud ja nende ideoloogilise mõju all olevad ringkonnad ei pidanud töölooma seisundisse surutud eestlast üldse arenemisvõimeliseks“ (Vinkel 1966: 15);
- „Talupoeg oli nagu loom või mistahes objekt“ (Talve 2005: 206);
- „„Pühitsetud mõrtsukate kamp“, kes on võrdlemisi kõrgele vaimsele arenemisastmele jõudnud eestlased, lätlased ja liivlased sajandite jooksul looma seisundisse viinud, hävitades või moonutades nende õilsaid iseloomuomadusi“ (Vinkel 1965: 245).

2. Metoodika ja valim

Analüüsin 103 juttu ning 65 loomaallegoorilist valmi 1789–1840 vahemikus ilmunud tähtsamatute sabadest ning Willmanni teosest „Juttud ja Teggud“. Pikemalt on valimit kirjeldatud alapeatükkides 2.1 ja 2.2.

Kuigi Vinkel on Willmanni kogumiku „Juttud ja Teggud“ järelsõnas teinud täpse jaotuse, kui paljud seal esinevaist lugudest on jutud ja paljud valmid [vastavalt 35 ja 54 (Vinkel 1975: 246)], siis Salu väidab, et „eraldamine ning määratlus mõne piiripealse segavormi puhul kas valmi või jutustuse kasuks oleks suvaline, mille tõttu pole otstarbekohane anda kummagi liigi täpset arvu.“ (Salu 1978: 81) Üheks võimaluseks, mille toel eristada valmid juttudest, võiks olla valmides esinev moraal või õpetus, kuid sellise definitsiooni järgi peaksid kõik Willmanni tekstid olema valmid, sest nende kõikide järel on autor mingisuguse õpetuse kirjutanud. Teine põhiline joon, mille kaudu valmikirjandust defineeritakse, on see, et tolles žanris kujutatakse inimest loomade, taimede või füüsilise objekti kaudu. (PEPP 1965: 26; PDLT 1999: 300; RDLT 2006: 82; Rein 2006: 395) Ehk teisisõnu tehakse palju sümmeetrilisi ülekandeid inimeselt loomale ja tagasi. Kui lähtuda teisest tunnusest, siis võib teksti jaotamisel juttudeks ja valmideks, ikkagi kimbatusse jääda.

Näiteks pala „Jnnimenne ja Laukoer“ räägib ühest mehest, kes kord sattus lõvikoopasse ja seal loomade kuninga jalga ravis. Nad said sõpradeks ja mees jäi lõvi juurde elama. Pikapeale väsis mees sellest elust ära ning lahkus. Kunagi hiljem pandi juhuse tahtel need kaks vana sõpra gladiaatori võitluses vastakuti. Lõvi tundis vana sõbra ära „ja

langes temma jalgade ette sure römo pärrast.“ [Willmann „Jnnimenne ja Laukoer“] Lugu on asetatud inimeste maailma, aga üks peategelasist on loom, kes käitub nagu inimene.

Kuna käesolevas töös pean valme ja jutte kuidagi siiski eristama, olen lähtunud seisukohast, et kõik tekstid, kus loomal on üks kesketest rollidest ja kus talle kantakse üle inimlike tunnuseid, on valmid. Definiitsioon on veidi küll hämar, aga – nagu Salu tsitaadi kaudu juba esile tõin – ei olegi ehk võimalik nende kahe žanri vahele väga kindlat piiri tõmmata. Igatahes liigitasin selle definiitsiooni järgi 89 loost 38 juttude ning 51 valmide hulka. Juttude ja valmide pealkirjad olen täpsemalt välja toonud alapeatükis 2.2.

Valme ja jutte analüüsid otsin, milliseid allikvaldkondi kasutati alluva ja valitseja kirjeldamisel. Andmete interpreteerimisel toon välja, millised olid okasionaalsed metafoorid ja milliseid võib selle valimi põhjal nimetada juurdunud või levinud metafoorideks.

Peatükis „Sulanditeooria ja sümmeetrilisuse probleem“ lühidalt kirjeldatud sulanditeooria järgi tekib tähendus sulandruumis, kuhu koondatakse aspekte eri mentaalseist ruumest. Sellest johtuvalt uurin, kas on mingisugune kindel teemade ring, millega loomametafoorid korreleeruvad? Kuna sulanditeooria aitas ületada metafooriteooria puhul tekkinud vastuolu (sümmeetrilisuse probleemi), üritan näha, milliseid aspekte saab loomaallegooria korral kanda üle inimese kontseptsiooni piiritlevasse mentaalsesse ruumi ja milliseid looma omasse. Lugudest võrsuvate järelduste põhjal vaatlen, mil viisil kattuvad ja erinevad need valmides leidunud loomametafoorest.

Uuritavate teoste viited esitatakse töös nurksulgudes, teoreetilise kirjanduse viited ümarsulgudes.

2.1 Valimi põhjendus

Töös analüüsin Lindforsi, Minuthi ning nende pärijate, Grenziuse, Gresseli ja Dullo trükikoja „Eesti-Ma Rahwa Kalendri“ ning Schünmanni „Eesti-Ma Rahwa Kalendri“, „Tarto ma-rahwa Kalendri“, „Tarto- ja Wörro-ma rahwa Kalendri“ sabades ilmunud jutte ja valme ajavahemikust 1788–1840 ning baltisaksa rahvalgustusliku jutukirjanduse esindaja Willmanni teost „Juttud ja tegud“.

Kuigi oletatakse, et esimene valme ja jutte sisaldanud eestikeelne juturaamat, Hehni „Jutto Moistukõnne“, ilmus 1778. aastal, ei ole see teos säilinud (Salu 1978: 78) ning sellest johtuvalt olen alguspunktiks märkinud 1782. aasta, mil näeb ilmavalgust Willmanni „Juttud ja Tegud“. Samal aastal avaldatakse teise rahvalgustusliku jutukirjaniku Arveliuse 80 juttu ja luuletust sisaldav „Üks Kaunis Jutto- ja Õppetuse-Ramat“ (EKA 1965: 275). Üsna kõrvu nende kirjanike tegevusega hakkavad „Eesti-Ma Rahwa Kalendris“ ilmuma valmid ja profaanne jutukirjandus. Paljudes teostes on loetud pöördeliseks aastat 1787 (EKA 1965: 254; Vinkel 1966: 55), kuid selle esitamisel on vaadeldud praktilist nõuannet sisaldavaid lugusid ning didaktilisi jutte ühe tervikuna. Kuna esimesed jäävad käesolevas töös vaatluse alt välja, alustan kalendrist 1788. aastaga, mil lugejateni jõuab esimene puhtalt kirjandusliku sisuga „Eesti-Ma Rahwa Kalender“ (Annus 2000: 17). 1780ndaiks on protsentuaalselt üsna kõrgele tõusnud ka talurahva lugemisoskus [Ilmar Talve väidab kord, et Lõuna-Eestis olevat lugejate arv kõrgunud 70-80 protsendini ning Põhja-Eestis olnud väiksem (2004: 252) ja teisel, et väikelinnades olevat lugemisarv jäänud tihti 10 protsendi piiresse (*ibid.*: 236); statistika on tehtud nekrutinimekirjade põhjal. Iseasi on veel muidugi ka küsimus, mida sel juhul lugemisoskuseks peeti (Hennoste 1997: 53)].

Ajalise raamistiku lõpu seadmisel on lähtunud teatud murrangust kohalikus kirjanduselus [Õpetatud Eesti Seltsi rajamine 1838ndal ja nende tegevus Schünmanni kalendri „Tarto- ja Wörro-ma rahwa“ väljaandmisel alates 1840. aastast (Vinkel 1966: 222)], 1830ndate lõpus kirjandusse tungivaist sentimentaalseist süžeedest; kirjastustegevuse ning eesti soost köstrite, kooliõpetajate loodud või tõlgitud kirjavara laienemisest (*ibid.*: 173–174), esimeste rahvusromantiliste haritlaste (Faehlmann, Kreutzwald) püünele jõudmisest, eesti keele ja rahvuse tähtsustamisest laiemal pinnasel, 40ndatest kui ärkamisaegsete juhtfiguuride sünnikümnendist (Hurt – täpsemalt 1839 –,

Suburg, Jakobson, Koidula jne). (Talve 2004: 374, 389) Aga mis kõige tähtsam – aasta 1840 märgib baltisaksa ajalookirjanduses üldtunnustatult Liivimaa vaikelu lõppu: talupojarahutused hakkavad laienema, algavad suuremad väljaränded jne (Rosenberg 2010: 80).

Kuna käesolevas töös uurin, milliste loomametafooridega on talupoegi üldiselt kirjeldatud, siis kalendrisabades ilmunud tekstidest jäävad vaatluse alt välja praktilist õpetust jagavad lood (eeldusel, et metafoore on neis vähem, nonde põhisisu on suunatud mingi nähtuse kirjeldamisele ning sellega toimetulemisele ja tõenäoliselt leidub seal vähem juttu talupoegade endi kohta).

Ühtlasi langevad ära jutud, mille tegelaste puhul oli talupoegadel arvatavasti väiksem tõenäosus leida ühisosa [nt ei võtnud ma vaatluse alla 1803. aastal Minuthi trükikoja alt ilmunud kalendrisabas leitavad sentimentaalsed ingliseainelised jutud; Grenziuse jutud kolmest vene madrusest 1809. aasta „Eesti-Ma Rahwa Kalendris“ jne. Seevastu seadsin pilgu palale „Hinriki Willem saab tutvaks ühe targa talupojaga woöral maal“, sest seelses jutus on ilmselgelt seatud välismaa sama sotsiaalse grupi esindaja siinsele maarahvale eeskujuks. Selle Grenziuse 1803. aasta kalendri retsensentki olevat teose puhul kurtnud, et nn eeskuju oleks võinud pigem kodumaine olla (Annus 2000: 34)]. Lõpuni seda piiri tõmmata on muidugi raske, sest kohati omistatakse rahvusrühmadele iseloomujooni sama kindlalt kui loomadele [vt Grenziuse kalender 1817 ja selle retseptsioon (Annus 2000: 39)]. Võimalike möödalaskmiste korvamiseks olen järgmises alapeatükis kalendrist valitud lood, valmid ja luuletused aastakäikude kaupa üles loetlenud.

Kuigi lisaks valmidele ja juttudele mängisid 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse eestlastest talupoegade lektüüris ülimalt olulist rolli hernhuutlik kirjavara [tarbekirjandus, lauluraamatud, vaimulikud luuletused, liturgiad, misjonitöö-päevikud, elulookirjeldused jne (EKA 1965: lk 227); vagadusraamatute tiraaž võis 1770-80ndatel tõusta kuni 7000 eksemplarini (Talve 2004: 252)] ning piiblitekstid või sealt pärinevad lood, ei ole ma peatunud ka noil. Põhjus on järgmine: 18. ja 19. sajandi klerikaalsete tekstide hulk on tohutu suur ja neid tuleks vaadata ühtses süsteemis. Ei saa mainimata jätta, et otse loomulikult olid 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse ilmalikud jutud,

luuletused ja valmid otsestest või kaudseist sakraalsete lugude mõjutust tulvil. Need kajastuvad loomulikult ka metafoorides [nt „Ennemuistse olli ühel maia-mehhel suur loiuste kari“ on ainsad vagad loomad lambad (Annus 2000: 23)]. Täpsema, kuid v-b väikeste vigadega (Hasselblatt 2015: 173), ülevaate 1622.–1850. aastail ilmunud teoste mahust saab bibliograafia „Eestikeelne raamat 1525-1850“ eessõnas (Annus 2000a: 26).

Niisiis olen mahu piiramiseks žanritest piirdunud valmide ja lühijuttudega (muidugi arvestades, et ka mõistujuttude ajaloost tulenevalt ei moodusta jutud ja valmid ühtset süsteemi). Lisaks eelnenud lõigus mainituile, on põhjuseid veel mitu:

1) valmid aitavad saada kätte laia spektri loomametafooridest, millega eestlasist talupojad võisid suhestuda. Nende kõrvutamine juttudega aitab näha loomametafooride variatiivsust;

2) hernhuutlik kirjandus ise vastandus suuresti valitsevale klassile ehk süsteemile ja oli vahepeal keelatud, kuigi Alexander I 1817. aasta manifestiga nende kirjasõna taas legaliseeritakse (Talve 2004: 260; EKA 1965: 209);

3) Willmanni „Juttud ja Tegud“ on üks ainuke tekst, mida võib Eesti ilmaliku proosa esimeses perioodis (kuni 1825) lugeda suurema levikuga teoseks, kolmandik sealt leitud tekstidest on kunagi hiljem rahvasuust kohaliku traditsioonina kirja pandud (Talve 2004: 266–268);

4) kalender olevat 18. sajandil olnud enim loetud kirjavara; see on üks põhivorme, mille kaudu jõudis talurahvani ilukirjandus; need olid kuni 19. sajandi keskpaigani enim trükitud teosed (Talve 2004: 256; Annus 2000: 5; Vinkel 1966: 57; Annus 2000a: 15–16, 26).

Teised autorid, kes ei kuulu vaimulike lugude kirjutajate hulka, kuid on esindatud rahvalgustusliku kirjanduse kaanonis, kaasatakse analüüsi vaid kalendrisabades avaldatud mahus. Põhjuseks on nende väiksem mõju talurahva seas (Vinkel 1966: 94). Eelmainitud on muidugi raske üheselt hinnata: Vinkel kirjutab, et Luce „Saaremaa juturaamat“ olevat Saaremaal mingil hetkel kasutatud kõrvuti „Juttude ja mõistatustega“, kuid jäänud suurema tähelepanuta (EKA 1965: 283); Suits on varem maininud aga, et need lood olevat lausa mandrile jõudnud ja rõhutab, et teksti „loeti

enam kui ühes trükis“ (1999: 93). Suits väidab, et Arveliuse „Kaunis Jutto- ja Opetusse-Ramat“ olevat lugejad külmaks jätnud (*ibid*: 81), Vinkel midagi selle raamatu kohta ei märgi, kuid väitest, et „eesti talupoeg“ olevat esmakordselt lugenud maailmaruumi ja maakera kohta (EKA 1965: 277; Vinkel 1966: 50) saab lugeda välja eeldust, et mingi arv huvilisi selleni siiski jõudis. Igatahes võib Arveliuse kurtmist „Kauni Jutto- ja Opetusse-Ramatu“ pidada märgiks, et huvi jäi loodetust madalamaks (Suits 1999: 81). Holtzi kohta on populaarsuse kohta arvamusi vähem, kuid Endel Annuse sõnutsi moodustavad kalendrijutud igatahes „suurema ja väärtuslikuma osa tema (Holtzi – *toim*) loomingust“ (2000: 49).

2.2 Valimi koosseis

Kuigi Aarne Vinkeli järgi olevat rööbiti ajaloosündmuste ja praktiliste õpetustega hakanud kalendritesse jõudma ka valmid ning jutud (1966: lk 57), olen käesolevas töös analüüsinud alates 1787. aastast kalendrites ilmunud tekste, sest 1771-1775. aastal oli fookus valdavalt Vene-Türgi sõjal, millele järgnevad 1776.–1786. aastal ilmunud separaadid Johann Christoph Henckeli piibliloost „Jummala surest Teggudest Ma-ilma peäl“ (Annus 2000: 15, 17). Pööranguks võiks lugeda 1788. aastat, mil lugejateni jõuab esimene puhtalt kirjandusliku sisuga „Eesti-Ma Rahwa Kalender“ (*ibid*.; EKA 1965: 254; Vinkel 1966: 55). Kuna lahkan Willmanni tekste aga eraldi, siis dubleerimise vältimiseks jätan valimist välja juba Willmanni „Juttudes ja Teggudes“ ilmunud lood ja valmid.

Valimi koostamisel olen lähtunud Endel Annuse raamatust „Eesti kalendrikirjandus 1720-1900“.

A.H Lindfors „Eesti-Ma Rahwa Kalender“

A. H Lindforsi lese toimetatud „Eesti-Ma Rahwa Kalendrist“ [1784-1798 (Annus 2000: lk 11)] analüüsin ühteteist juttu: „Woisiko Josepi Ello, Öppetussed ja Könned“ (1789-1792), „Ühhe wagga Öppetaja Kirri on pärast temma surma, temma Pabberitte seast leitud, ja temma on pallunud et se pididi trükkitud sama“ (1795), lugu „Teekäia“ (1794) kolme pealkirjata pala 1796. ja kolme 1797. aastast ja kahte juttu 1798ndast. Lisaks ühte loomaallegoorilist valmi 1794ndast („Üks sissikesse lind“) ning kolme 1798ndast.

Kuna digikogust ei olnud võimalik leida 1791. aasta kalendrit, lugesin teksti „Woisiko Josepi Ello, Öppetussed ja Könned“ 1790. aasta kalendrisabas lõppenud kohast edasi Arveliuse kogumiku „Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat“ II osa vahendusel. 1795. aasta kalendri jutust „Ühhe wagga Öppetaja Kirri on pärast temma surma, temma Pabberitte seast leitud, ja temma on pallunud et se pididi trükkitud sama“ jätsin analüüsimata viimase lehekülje, mis ei olnud Eesti Kirjandusmuuseumi digikogusse skaneeritud kalendrist välja loetav.

Minuthi trükikoja „Eesti-Ma Rahwa Kalender“

Minuthi trükikoja „Eesti-Ma Rahwa Kalendris“ [1799-1820 (Annus 2000: lk 11, 50)] ilmunud tekstidest analüüsisin ühteteist juttu: Arveliuse „Sest surrest kahjust, mis wiin teeb“ (1799); „Wanna Mats“, „Saksa-oun“ ja „Kossilane“ Lucelt (1808); „Head lapsed“ Lucelt ja „Head Öppetussed Orjadele“ (1809); „Jummala kartus sadab keikile asjadele kasso“ (1810); „Mihkli Marti maenitsus Eesti-Ma tallo-rahwale, ue rubide ehk Rõugete pannemisse pärast“ (1812) ja „Leitud rahha“ Lucelt (1813), „Kedda Öppetus juhatab tedda nuhtlus ei sunni“ (1817) ja Witscheli jutukest „Monned sanad weel“ (1819).

Grenziuse trükikoja „Eesti-Ma Rahwa Kalender“/“Tarto-Ma Rahwa Kalender“ (1796-1818)

Esimesed kolm aastat „Eesti-Ma Rahwa Kalendri“ nime all ilmunud väljaanne hakkab 1798ndast ilmuma aeg-ajalt „Tarto-Ma Rahwa Kalendrina“ (Annus 2000: 30). Kuna nimevariandi teisenemine ei lähtu ajalisest perspektiivist, toimetajast või muust kindlalt

eristatavast asjaolust, toon analüüsitavad tekstid välja ajalises järjestuses, hoolimata sellest, milline nimi kalendril mingil aastal oli. Kokku analüüsin kümmet juttu: ühte 1799. aastast („Kuis wahhest se kike süwwemb Kawwalus nink sallaja kurjus läbbi Jummalä Sönnä nink söäme teedmisse awwalikus saap“), kahte 1803st („Hinriki Willem saab tutwaks ühe targa tallopojaga woöral maal“, „Üts jutt Simo Adami nink temma wenna poja Kareli wahhel“), ühte 1806. („Se Nekrut, Külla Anressi poeg Iwan“), 1811. („Essa nink kolm poiga“) ja 1815. aastast „Üts hä mõistlik juttokenne“ ning nelja pala („Liggimesse armastus“, "Head kombed, norelt õppitud, ei lahko meist wanoseski", „Kirriko Oeppataja ja Kuuljad“, „Häbbematta“) 1818ndast. Lisaks ühte loomaallegoorilist valmi: Asveruse „Kats Tekäüjat nink Karro“ 1817ndast. Välja jäävad esimeses aastakäigus ilmunud aforistlikud mõtisklused jms, mida tutvustati täpsemalt valimi kirjelduses. Lisaks ei võeta arvesse oletusi sellest, mis tekstid võisid olla esindatud 1814. aasta tähtraamatus vms spekulatsioonide kaduma läinud kalendrisabade sisudest. (*ibid*: 29-40)

Juttudest jäi välja 1812. aastal Grenziuse kalendris ilmunud „Mihkli Marti maenitsus Eesti-Ma tallo-rahwale, ue rubide ehk Rougede pannemisse pärrast“, sest see ilmus samal aastal ka Minuthi kalendris.

Gresseli trükikoja „Eesti-Ma Rahwa Kalender“ 1805-1818

Kaheteistkümne aasta jooksul (1806-1818) sisustas kalendrit juttude ja luuletustega, millest mõned olid tõlkelised, Otto Reinhold v. Holtz. Sekka sattus lugusid pastor Reinhold Johann Winklerilt. (*ibid*: lk 42, 45-46) Gresseli kalendrist analüüsitakse kokku 15 juttu: vahemikus 1806–1809 igast aastast ühte, 1810ndast kolme („Ardo Jaan ja Maddise Pent“, „Ardo Jani hinge heitmise“, „Köster Prisko“), 1811ndast pala "Keik tulleb heaks neile, kes Jummalat armastawad", ühte pala 1813ndast, 1814. aastast lugu „Jut on se koroke, Öppetus on se iwwa“, 1816ndast pala „Kes teisele auko kaewab, langeb isse sisse“ ning kokku nelja jutustust 1817. ja 1818. aastaist. Lisaks ühte Winkleri valmi aastaist 1809.

Välja jääb „Laste kawwalus“ 1806. aastast, sest Endel Annuse mainitud valme (*ibid*: 46) ei ole võimalik Eesti Kirjandusmuuseumi digikogu vahendusel välja lugeda – selle asemel on Gresseli 1806. aasta kalendrisaba asemel skaneeritud digikogusse mõned halvasti välja loetavad pealkirjad ning Luce jutt „Neto ja Jürri“. Samas mõned Annuse mainitud valmidest on värssvalmid, mille süžeed osaliselt kattuvad ka Willmanni omadega.

Dullo (1821-1829) ja Lindforsi (1830-1844) pärijate trükikoja „Eesti-Ma Rahwa Kalender“ 1821-1839

Nendest kalendritest analüüsin ainult jutte, mida oli kokku 17: „Moistlik Emma“ ja „Hea assi on, Jummal peale loota“ (1823), nelja juttu 1828. aastast (viiest üks, Luce „Head lapsed“, on ühes varasemas kalendris juba esindatud), pala „Keppike õppetab Lisut tööd tegema ning tõteggemissest römo tundma“ 1832st, juttu Hans Killerist (Schüdlöffeli „Kuldorg“ süžee põhjal), mis on jaotatud kahte aastasse (1836–1837), tekste „Ölli-Lamp ja „Ühhe warga pöörminne“ 1838ndast ja seitset lühijuttu 1839. aastast („Kadduw mailma lust“, „Kirikukellad“, „Abi häda sees“, „Suur küsimine“, „Wihane vend“, „Lapse rummalus“, „Soudwa-mehhed“)

Schünmanni „Eesti-Ma Rahwa Kalender“, „Tarto ma-rahwa Kalender“, „Tarto-ja Wörra-ma rahwa Kalender“ 1819–1839

Schünmanni kalendreist olen vaadelnud kaheksat valmi: ühte 1820st, viit („Siil ja müt“, „Katte künnirawwa“, „Kaarna“, „Sussi ja rebane“, „Rebbane ja sissask“) 1837st ja kahte („Kats warblast“, „Härg ja mehhilane“) 1839. aastast. Juttudest analüüsisin ainult 1839. aasta kalendrisabas ilmunud teksti „Kuis koolmeister Jaan pühhapäiwa õddangul rahwale ettelugi ennitsist asjust, mis Meie Liwlandi maal omma sündinu“.

Kuna Kirjandusmuuseumi digikogust puudusid mingil põhjusel 1835. ja 1838. aasta Schünmanni kalendrid, siis jäid siit välja seitse lühijuttu (1838) ja kaks valmi („Kon nink warres“, „Penni ja warras“)

Gresseli trükikoja „Eesti-Ma Rahwa Kalender“ 1819-1839 ja O.W. Masingu „Marahwa Kalender“ 1823-1826

Sellest tähtsamatute sarjast ei vaata ma ühtegi kirjutist. Sest lisad keskendused peamiselt kalendritähtpäevadele, regivärsile (1829), ajaloole, kaugete maade ja sündmuste tutvustamisele vms.

Seega, kuigi Masingut võib pidada oma aja kvaliteetseimaks kalendrikirjanikuks (*ibid*: lk 82), siis kahjuks jääb tema tähtsamatute valimist kõrvale kalduva sisu tõttu siinses töös analüüsimata.

Willmann „Juttud ja Tegud“

Valmid: „RukkiRääk“, „Rebbane ning ToneKurg“, „Jännes ning Kotkas“, „Härjad ning Hunt“, „Laukoer“, „Karro“, „Hunt ning Rebbane“, „Kon“, „Rebbane kes Laukoera auko jures on“, „Koer“, „Siplane ning Tirts“, „Warres“, „Kas, mis lesseks saanud“, „Kaarn“, „Jännessed“, „Pödder“, „Kanna“, „Hunt ning Tal“, „Koer lihha tükkiga“, „Konnad“, „Huntid ning Lambad“, „Lits“, „Kaarn ning Rebbane“, „Hunt ning Kurg“, „Kaks Hiirid“, „Oinas ning Koer“, „Kerbne ning Ömblik“, „Sälg“, „Kaks koerad“, „Harrakas ning Rebbane“, „Koer ning warras“, „Karo ja Hiir“, „Wanna Koer“, „Rebbane tubbakka pipoga“, „Kitse tal ning hunt“, „Kiiwit“, „Wanna Hunt“, „Koer ning Hunt“, „Laukoer teiste Metsalistega“, „Esel“, „Rosipu“, „Kon ja hiir“, „Koer ning Lammas“, „Mailma wiis“, „Warblasse poiad“, „Hunt, rebbane ning haige laukoer“, „Jnnimenne ja Laukoer“, „Hiir ja kon“, „Tuid ning kul“, „Hobbone ja Härg“, „Rebbane“, „Kaks konnad“, „Hiirid“.

Jutud: „Se Pimme“, „Jummala õigus“, „Teekäibia ning Ingel“, „Kaks Kerjajad“, „Se leitud rahhaauk“, „Surm“, „Jssa kes keik omma warrandust lastele wäljajaggand“, „Kurrat ja Tallopoeg“, „Se keige suurem halp inimenne“, „Joonud Tallopoeg“, „Surm ja noor mees“, „Üks tark Mees“, „Lesknaene“, „Wang“, „Wanna sullane“, „Tuhka Mun“, „Kolm kossilassed“, „Wanna rahwas“, „Tallo mees“, „Wölglane“, „Noor lesknaene“, „Köht ja teised liikmed“, „Poeg kes woera maale olnud“, „Jssa, kes wangis on“, „Jnkle ning Jariko“, „Puraiuja“, „Wend ning Ödde“, „Pu Kandja“, „Anne laps“, „Unnenäggeminne“, „Laisk Tüdruk“, „Wanna söbber“, „Pärrandus“, „Waene mees“, „Noidia“, „Önnetus“, „Jürri ja Els“, „Kirriko Öppetaia“.

3. Analüüs

3.1 Loomametafoorid juttudes

3.1.1 Valitsejat kirjeldavad loomametafoorid

Kokku esines 103 loos 115 valitsejat ja/või alluvat kirjeldavat loomametafoori. Nendest sai vaid viit seostada otseselt kõrgema ühiskonnaklassiga:

- 1) 1799. aasta Grenziuse kalendri sabas ilmunud jutus „Kuis wahhest se kike süwwemb Kawwalus nink sallaja kurjus läbbi Jummala Sönnä nink söäme teedmisse awwalikus saap“ ütleb madalama klassi tegelane ühe rikka lesknaise kohta „minna ommal ajal tälle sedda saan mäletama, et temma nii waises kui kirriko Rott peäp jäma“;

- 2) 1813. aasta Gresseli kalendri sabas ilmunud jutus petab ühe velskri naine oma meest. Kui perekonnapea avastas kapist elukaaslase armukese „siis noormees puistas minnema kui lind kulli käest“. [Muidugi tuleb teadvustada, et velskri sidumine valitseva kihiga on mõneti tinglik, aga kuna väike protsent talurahvast, kes olid vabad, tegeles pigem käsitööga, võiks velsker siinses mõttes olla siiski väljaspool talupoegi või n-ö kõrgemal astmel (vt Talve 2004: 204, 207–208)];
- 3) kolmas valitsejaga seostatav loomametafoor oli verb *haugutama*, mis esines 1837. aasta Lindforsi kalendri loos „Hans Killar, waeste häddaliste ja waeste laste issa“, milles maakohtu esindaja haugutas valla kohtumehi: „agga kohhus augutas neid, et nemmad püüdsid sedda keelda, kuidas waesi lapsi voiks kaswatada“;
- 4) neljanda loomametafooriga kirjeldati ühte kõrgema klassi naist, kes soovis ühte noort meest võrgutada või täpsemalt *oma võrkude sisse tõmmata*: „ennam mu peäle ei mõtlend, kui agga se peäle, kuidas ta saaks sedda noort meest omma võrkude sisse tombada ja temmaga ellada.“ [Minuthi kalender 1810: „Jummala kartus sadab keikile asjadele kasso“]
- 5) viiendal juhul viidati ühele alatule kaupmehele nimega Jnkle, kes sattus türklaste kätte ning „sai ärramütud ja temmal olli sandim põlli kui koerale.“ [Willmanni „Jnkle ning Jariko“]

Nendest viiest metafoorist muidugi mingisugust üldisemat mustrit välja ei joonistunud. Kõik esinesid erinevail ajastuil eri kalendreis. Esimesel juhul peegeldab tsitaat madalamast soost tegelase kujutluses tekkinud maailma, kus ta soovib, et rikas lesknaine jääks vaaseks kui kirikurott. Tegemist on levinud fraseologismiga, mis viitab vaesusele (FES) ja loomametafoor viitab maailmale, mida ei ole. Ehk siis talupoja kujutluses tekkinule.

Ka teises tekstis on metafooride *lind* ja *kull* aluseks võrdlus. Kõrgemast soost tegelast on kirjeldatud tugevama ja paljude teiste lindude suhtes kiskjaliku loomametafooriga (Palmatier 1995: 187), kuid ei saa üheselt väita, et seda motiveeriks velskri kõrgem positsioon talupoegadest. Sulanditeooria kirjelduses tõin välja, et üks olulisi märksõnu

nn vitaalsete suhete puhul on identiteet. Pigem ongi siin tõstetud identiteedist esile velskri abielumehe staatust, mille tõttu peaks ta oma naise armukest taga ajama.

Kolmanda teksti metafoor *haugutama* tundub olevat üsna levinud, mitte okasionaalne ja võrdlusalusel põhinev, ning nagu käesoleva töö ülejäämisest alapeatükist nähtub, siis too *haugutama*-verb kirjutati mitmel korral ka talupoegade suhu. Et 1837. aasta tekstis kasutab seda kõrgemast soost tegelane, on omamoodi märgiline ajastu suundumuste mõttes (pärisorjuse kaotamise ja tolle aasta vahel oli jõudnud täiskasvanuikka generatsioon, kes oli sündinud vabana, ÕES rajatakse aasta hiljem jne), kuid tegelikku laiemat tähtsust sellele omistada ei saa.

Neljanda teksti metafoor *võrkudesse tõmmata*, on üsna elav ka tänapäeval (Palmatier 1995: 331, 408) ja nähtub ka sõnast *võrgutama*. Metafoor on jällegi pigem motiveeritud konkreetsest tegevusest kui sotsiaalsest kihistusest. Kuigi muidugi viitab kõnekujund sellele, et võrkude kuduja või punuja saavutab ülemvõimu oma ohvri üle, mis tähendab, et ka siin on hierarhiline staatus olemas, kuid tänapäeva rakursi alt vaadatuna ei silluta sellele teed tegelase kuulumine kõrgemasse ühiskonnakihti, vaid muudest nähtustest lähtuv kontroll. Praeguse aja kontekstis võib ka lõbutüdruk kedagi võrgutada ja oma püünistesse saada, kuid see ei tähenda, et tal oleks ülemvõim ka igapäevaelus. Kindlasti on selle metafoori (nagu paljude teistegi) taga ka kristliku kultuuri mõjud. Ferguson (1990: 2476) on välja toonud, et tihtipeale on ämblikku seostatud kuradiga, kes seab lõkse.

Viiendas tekstis kaotab kõrgemast soost tegelane oma positsiooni. *Koerapõli* on ise üsna juurdunud metafoor, mida kasutatakse ka tänapäeval, kuid siinse jutu puhul võib seda pidada normist kõrvale kalduvaks, sest selle kaudu viidataksegi kaupmehe hea elu kadumisele ja orjastaatusesse langemisele. Seega on küsitav, kuhu tuleks käesolevas töös metafoor *koerapõli* paigutada, sest see viitab vahealale elik valitseja langemisele endisest madalamale positsioonile. Nagu nähtub ülejäämisest alapeatükist, siis talurahva kirjeldamisel on metafoor *koer* üsna juurdunud, kuid kordagi ei viidata talurahva kontekstis selle kaudu halvale eluolule [millele koeraelu või -põli üldisemalt osutada võiks (vt Palmatier 1995: 228–229; Baran 2010: 27)], vaid pigem

ebameeldivale käitumisele (Palmatier 1995: 113) või Barani liigituse järgi (2010: 30) häbematussele ja ulakusele.

3.1.2 Eristamatud (nii valitsejat kui ka talurahvast kirjeldavad) loomametafoorid

Nii mõneski analüüsitud jutus kasutas jutustaja või mõni tegelane loomametafoori üldisikuliselt:

- 1) „Paljo inimessi leida on, kes väljaspidste õiged pühhad näitwawd ennast ollewad, agga seespidi on nemmad kiskuiad hundid“ [Willmann „Noor lesknaene“];
- 2) „Ehk arwad sa wahhest joobnud inimessel enam meelt peas ollewad kui karrul?“ [Lindforsi kalender 1789]

Ühtlasi oli selliseid juhtumeid, mille puhul ei olnud tegelaste sotsiaalset klassi välja toodud ja seda ei saanud ka teksti põhjal tuletada. Näiteks Willmanni loos „Wanna rahwas“ satub üks vürst kord talupoja juurde, kelle sugulased on kõik väga vanaks elanud. Majaelanikud ütlevad, et nad on nii kõrge vanuseni jõudnud seetõttu, et talurahval ei ole raha alkoholi ostmiseks. Loole järgneb aga õpetus, milles Willman kirjutab: „Nüüd agga et jubba pissokessed poisikessed tubbakast ja wiina joowad ning lakkuwad, nüüd ei olle lootust, et needsinnatsed kaua ellawad,“ mille puhul ei või kindel olla, millisele ühiskonnaklassile viidatakse: teksti adressaat on talupoeg, jutt ise räägib alkoholist puutumata talupoegadest ning õpetus on üldsõnaline. Ei viidata, et need pisikesed poisid, kes joovad, on talupojad, kuid raske oleks ette kujutada, et nende all mõeldakse baltisakslaste võsukesti.

Valdavalt ilmnesidki taolised liigitusprobleemid Willmani juttudes. Willmanni tekstides tulevad need raskused esile ka muidugi vanasõnades (nt „Ei woi lind kõrgemale lenda, kui tiiwad kannawad“, „Wanna rahwas ütleb sepärrast: koer on söbber senni kui pead sillitad“). Siinne töö aga jätab Willmanni lugudes leidunud vanasõnad vaatluse alt üldjuhul välja.

Teiste olukordade puhul, kus liigitusprobleem tekkis, märkisin, et loomametafoor võib käia nii valitseja kui ka alama kohta. Neid üldisikulisi viiteid ja olukordi, kus otseselt sotsiaalset staatust tuletada ei saanud, oli kokku 16 (kui vanasõnu mitte arvestada).

Allolevas tabelis on need jaotatud teemade, esinenud loomametafoori, kasutuskordade, teoste ja negatiivsuse ning positiivsuse järgi. Teemad on erineva abstraktsusastmega. Nende puhul olen üritanud lähtuda autori positsioonist. Kui autor kirjutas patust, täpsustamata, mida ta selle all mõtles, määrasin teemaks *pat*, kui tekstist nähtus, et loomametafoor avaldus konkreetsemas kontekstis (alkohol kui üks võimalikest patu alaliikidest), lähtusin sellest.

Teema	Metafoor	Mitu korda kasutatud	Teos	Negatiivne või positiivne
Alkohol	lakkuma	4	Willman „Juttud ja Teggud“ („Wanna rahwas“, „Waene mees“ ning „Se keige suurem halp inimene“); Lindforsi kalender (1789) „Woisiko Josepi Ello, Öppetused ja Könned“	negatiivne, negatiivne
sisemaailm	kiskuja hunt	1	Willman „Juttud ja Teggud“ "Noor lesknaene" õpetuses	negatiivne
naine, kes ei leina oma meest	raibe, kõlbab koerte seltsi	1, 1	Willman „Juttud ja Teggud“ ("Noor lesknaene")	negatiivne, negatiivne
kosimine	karvupidi kinni olema	1	Willman „Juttud ja Teggud“ („Kolm kossilassed")	-
surm	Ulgumine	1	Willmanni "Juttud ja Teggud" („Se leitud rahhaauk“)	-

patt	rumal lind, loom, lind	1, 1, 1	Gresseli kalender (1816) "Kes teisele auko kaewab langeb isse sisse", Gresseli kalender (1813) „Kül pat issegi teeb hirmo, agga kes holib sest"	negatiivne, - , negatiivne
vagadus	loom, kellel mõistus; loom	2	Gresseli kalender (1811) "Keik tulleb heaks neile, kes Jummalat armastawad"	positiivne, positiivne
sõpruseta inimene	metsaline	1	Gresseli kalender (1809) "Murre on römo eelkäia"	negatiivne
Õpetus	ei ole seaga ühe lauda loom	1	Minuthi kalender (1809) "Head Öppetussed Orjadele"	-

Nagu tabelist nähtub, siis kuueteistkümnest juhust kaheksal esinesid mõlema sotsiaalse rühma kohta käivad ütlused Willmanni kalendris. Neist kolmel juhul viidati alkoholi kahjustavale mõjule. Kõikidel joomisest kirjutatud kordadel andis autor verbiga *lakkuma* edasi negatiivset suhtumist tegelaste kohta. Loos „Wanna rahwas“, kus verb esineb korra, tuuakse välja, et joomise tõttu väheneb inimeste eluiga; tekstis „Se keige suurem halp inimene“ jätavad kord purjus inimesed oma hobused kõrtside ees surema ning teisel lakkudes „teggid se läbbi ennesele waesust, ja riidlemisse ning taplemisse pärrast läksid nemmad werrised koio.“; lühipalas „Waene mees“ eeldab uhke rikkur, et vaese mehe elu eesmärgiks võib olla ainult purjutamine: „tahhad sa ennast weel täis lakkuda, et sa woid hullu peaga sest mailmast ärraminna.“ See näitab, et alkoholi tõttu kaotavad inimesed need omadused, mis Olemise Suure Ahela järgi peaksid olema liiki defineerivad (mõistuslikkus, mitte instinktide järgi käitumine).

Willmanni tekstis "Noor lesknaene" leidis kokku kolm loomametafoori, millest kaks olid jutu sees (*raibe, kõlbab koerte seltsi*) ja üks teksti järel õpetuses (*kiskuja hunt*). Jutustati naisest, kes ei leinanud oma meest, mille peale sõdur, kellega ta ühte heita

soovis, naist sõimas. Õpetuses seevastu kõlas jutustaja hääl. Kõik kolm metafoori, millest kaks olid seotud koerlastega, viitasid räpasele sisemaailmale.

Kahes Willmani tekstis ei olnud otseselt tuvastatav, kas jutustaja annab loomametafoore *karvupidi kinni olema* ja *ulgumine* kasutades edasi positiivse või negatiivse hinnangu. Kuigi tegelased, kelle surma sõnaga *ulgumine* kirjeldatakse, olid ise negatiivsed, siis surma enese kohta see midagi ei ütle. Tegelasi, kes tekstis „Kolm kossilased“ karvupidi kinni olid, ei ole hinnatud negatiivselt ega positiivselt. Samamoodi mitte ka nende rüselust.

Kuuel korral esines loomametafoor Gresseli kalendrisabades. Neist kaks olid patule viitavad okasionaalsed metafoorid, mis põhinesid võrdlustel ja mille ümber oli ehitatud laiem kontekst: „Jah! Patto kiusatus seisab meie ees kui marjad, mis linno-no-paela ette pannakse; ja kes selle kiusamisse al langeb, on kui rummal lind, mis peala lähhab.“; „keigekurjemad ussid seddawisi loodud on, et nemad kollinat tewad, kui tullewad, sepärrast, et igga loom nende eest hoiaks - nenda ka patto hirm innimest peab ärratamma temma pattounne seest.“ Seega viimase puhul ei saa öelda, kas loom ise on selles kontekstis positiivne või negatiivne – talle on lihtsalt omane hoiduda ussi eest nagu inimene peab hoiduma patust. Juba eelmises alapeatükis kirjeldatud võrdlust, kus „noormees puistas minnema kui lind kulli käest“, ümbritses laiem kontekst, kus noore mehe tegevusest räägiti kui patust (otsesemalt oli tegemist okasionaalse metafooriga, mille löi füüsilisele maailmale viitav paralleel). Iseasi küsimus on, kui tugev põhjuse-tagajärje seos peitub patu ja selle vahel, kuidas noor mees velskri eest põgeneb. On huvitav, et Gressel kasutas patust rääkimisel kahel korral kolmest linnule viitavat metafoori. Siin võib näha teatud viidet linnule kui millegi (halva)endelise sümbolile (Palmatier 1995: 23; Hiemäe 2013: 77–78).

Gressel kasutab sõna *loom* kaks korda loos „Keik tulleb heaks neile, kes Jummalat armastawad“ üldisikulises plaanis positiivselt. Nois kontekstides tõstetakse inimene loomana siiski teistest kõrgemale. Ta paneb tähele märke, mida Jumal saadab: „Agga missuggune loom sudab sedda tähhelle panna? [...] Egga teine, kui innimmenne?“ ning teda eristab teistest loomadest mõistuse olemasolu: „sest ello römud tunneb teine loom ka; agga ello kibbedussed tunneb agga se, kellel mõistus.“ Sarnast inimese loomsuse

tunnistamist, kuid tema eristamist mõnest liigikaaslasest, peegeldub ka 1809. aasta Minuthi kalendrisabas olevast tekstist „Head Õppetussed Orjadele“, kus tuuakse esile, et inimene ei ole sigadega ühe lauda loom, kuid jäetakse õhku võimalus inimest siiski mingit sorti loomaks pidada.

3.1.3 Talurahvast kirjeldavad loomametafoorid

Kokku leidus juttudes 89 talurahvast kirjeldavat metafoori ja viis madalama klassi või hierarhiliselt madalamat tegelast kirjeldavat metafoori. Neist 89st talurahvast kirjeldanut võiks positiivseks pidada kuut (ka ülejäänud viiest madalamat klassi kirjeldanud loomametafoorist ei leidunud ühtegi positiivset):

- 1) 1809. aastal Minuthi kalendris ilmunud tekstis „Head lapsed“ viitas metafoor *lammas* vagale tüdrukule;
- 2) 1808. aastal Gresseli kalendrisabas ilmunud jutus „Patto hakkatus kergem kui patto ots“ võrreldakse patule eelnenud aega pesas olemisega või mingit protsessi (sündi, elluastumist vm), mis patule eelnes, pesast väljatulemisega: „põra weel ja tulleta sedda õigust mele, mis enne sinno süddammes olli; – kui hea laps tullid pessast wälja! Kurri nou on sind ärraeksitand“ (see on kolmas metafoor, mis Gresseli kalendris seob linnu patuga [Holtz 1817: 172]¹);
- 3) 1837 räägitakse Lindforsi pärija kalendris Triinust, kes hea kasvatuse toel oli *inimeseloomaks* saanud;
- 4) 1789. aasta Lindforsi kalendris ilmunud jutus „Woisiko Josepi Ello, Õppetussed ja Könned“ võrreldakse vaprat talupoega, kes oma isanda eest välja astus, *lõukoeraga*: „sepärrast woidles ta kui LouKoer nende rööwlitte wasto, ja ei pannud omma ennese ello mikski“;

---

¹ Lugesin juttu „Patto hakkatus kergem kui patto ots“ Holtzi teosest „Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks“, sest millegipärast on Gresseli 1808. aasta teosest skaneeritud Eesti Kirjandusmuuseumi digikogusse vaid viis esimest lehekülge.

5) sama jutu järjes, mis ilmus Lindforsi kalendris aasta hiljem [1790], nimetab talupoeg ennast ja oma lähedasi *mõistlikuks loomaks*;

6) jutustaja võrdleb samas tekstis veel eeskujulikke talupoegi ka *mesilastega*: „Nemmad koggusid ennast keik temma ümber, kui messilaised omma emma ümber.“ [Arvelius 1787]

Nagu nähtus ka paarist eelmises alapeatükis toodud näitest, siis juhul, kui on tegemist positiivse loomaga, lisatakse üldiselt sõnale *loom* kas otseselt (*inimese-*) või kaudselt (*mõistlikkus*) inimtasandile viitav joon. Huvitav on, et *mõistlikust loomast* räägitakse ka siinsel juhul olukorras, kus tõstetakse esile inimese vahekord Jumalaga.

Üldisikulisile loomametafooridele sarnaselt luuakse positiivseid loomametafoore vagaduse teema korral. Positiivsete teemadena lisanduvad vaprus (*lõukoer*) ja kasvatus (*mesilased, inimeseloom*). Mesilaste metafoor on otsesemalt motiveeritud muidugi tegelaste kogunemisest protagonistide ümber (vt ka Palmatier 1995: 21). Palmatier toob välja (*ibid*: 237–238), et tõenäoliselt on lõvi vaprust põhjuseks see, et ta ründab endast ka palju suuremaid loomi [täpsemalt on on mõeldud vist aafrika lõvi (Turovski 2013)]. Lõvi võimalik ambivalentsus [elk see, et ta on ka kurjuse sümbol (Ferguson 1990: 2467; Kalda 2004: 41)] selgub loetud tekstidest aga vaid korra, kui vanasõna kaudu kuradile viidatakse: „Temma käib muidogi ümber kui üks mõiraja laukoer, ja otsib kedda ta woiks ärraneelda.“ [Willmann „Se leitud rahhaauk“], kuid mitte kordagi inimesega seoses.

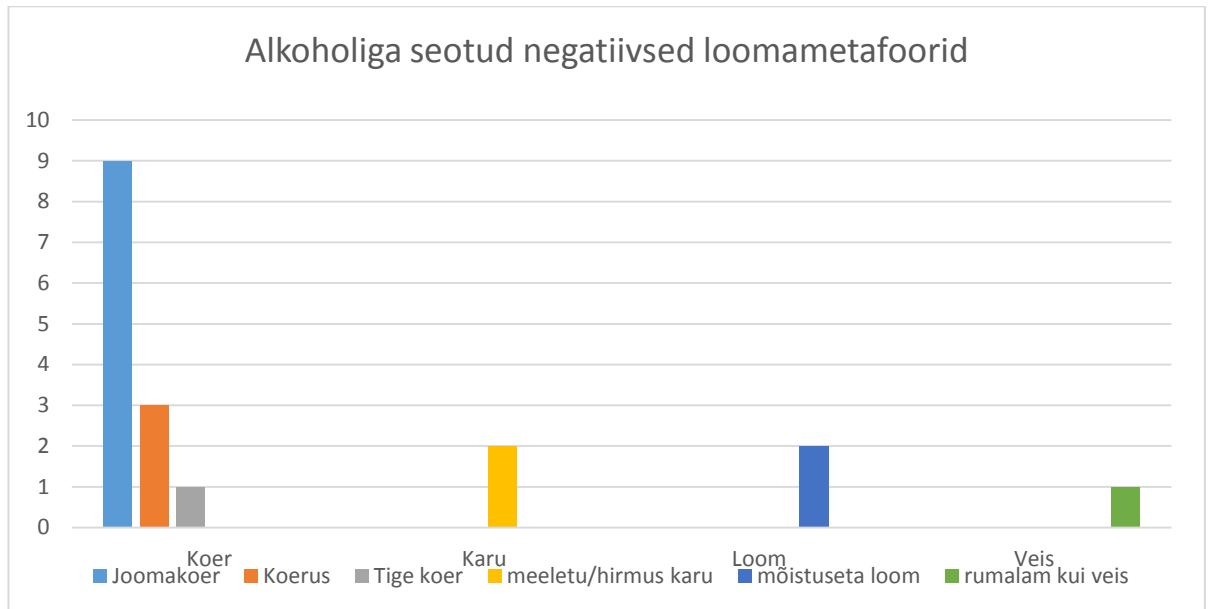
Negatiivse teemaga seostub ühtekokku u 70 loomametafoori. Nendest veidi alla poolt võib otsesemalt seostada alkoholiga. Alkoholi juurde liigitus 12 negatiivset lakkumisega seotud tuletist: *lakkuja, lakkumine, (täis) lakkuma*. Need kõik koondusid 18. sajandi lõpu lugudesse („Woisiko Josepi Ello, Öppetussed ja Könned“ [Lindfors 1790], Lindforsi 1796. aasta kalendrisaba esimene jutt, kaks Willmanni teksti). Üle kolmandiku (13) viitasid koerale: sõna *joomakoer* esines üheksal korral, kolmel korral pani alkohol tegelasi *koerust tegema*, ühel korral kirjeldati kahte üksteise *karvades kinni* olevat purjus meest, keda tähistati sõnapaariga *tigedad koerad*: „kaks meest ollid teine teise karwus kinni, ja kiskusid ennast kui tigedad koerad.“ [Lindforsi kalender 1789

„Woisiko Josepi Ello, Õppetussed ja Könned“] Ülejäänud seitsmest loomametafoorist toonitasid vähemalt viis mõistuse või aru puudumist: ühe korra mainiti *mõistuseta looma*, ühe korra lisati samale sõnapaarile juurde veel *sõge* („kui teie jomisse läbbi, söggedammad kui moistmatta lomad, meelt ja moistust kautate“ [Lindforsi kalender 1796]), teisal võis purjus inimene olla *rumalam kui veis* [Minuthi kalender 1799 „Sest surrest kahjust, mis wiin teeb“]; 1789. aasta Lindforsi kalendri jutus „Woisiko Josepi Ello, Õppetussed ja Könned“ ütleb üks endine kõrtsiskäija, et hoolimata kunagistest pahedest *ei olnud* ta ka varem *metsaline*. Sellele järgneb protagonistide kõne, kus peategelane arendab mõttekäiku, milles kõrtsiskäijat võrreldakse *karuga*, kes on *hirmus* ja kellel *pole meelt peas*. Pärast avaldab sama teksti peategelane Josep lootust, et too mees enam kõrtsi ei lähe ja ei muutu kunagi enam liiajoomise tõttu *meeletuks karupojaks*. Sama jutt aitab mõneti ka mõista, miks purjus inimest karuga võrrelda saab: ta on füüsiliselt suur ja loomsus ise võiks viidata mõistuse puudumisele. Seetõttu saab ehk järeltada, et sellega viidatakse ta ohtlikkusele ja instinktiivsele käitumisele. Ka mõned vanasõnad kirjeldavad karu kui vähese aruga looma: *hundil on ühe mehe jõud, aga üheksa mehe aru; karul on üheksa mehe jõud, aga ühe mehe aru* (EV 1980: 315). Kuigi karu ohtlikkusele või ettearvamatule käitumisele räägib veidi vastu mõni teine vanasõna: *karu üteld, et kui tema metsas magab, siis meesterahvas mängigu lehtpilli ja naisterahvas laulgu, siis tema kuuleb ja teab eest ära minna, aga kui inimene järsku peale tuleb, siis ma kohe ta maha murrin* (*ibid.*: 611). Tundub, et siin võib mõneti muuta ettekujutust karust sulandruum, kus kujutus purjus inimesest ja karust sulanduvad, kuid samas võib muidugi kuuluda ka see kirjutaja arusaama juurde karust endast – eri sotsiaalsete klasside arusaam loomadest ei pruugi kattuda (vt Tapper 1994: 54–59).

Kahes lõigus mainiti veel, et purjus inimesed *sattusid karvupidi* või *karvu*.

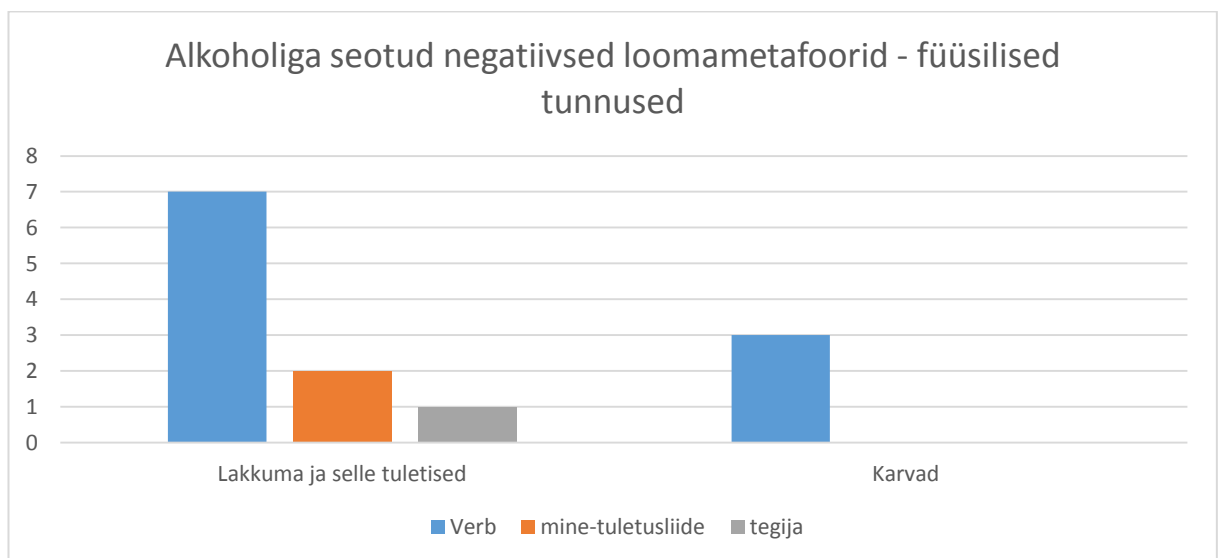
Eeltoodud liigitus on tehtud esinemiste arvu põhjal. Selle jaotuse toel ei taha ma väita, et üks (nt *lakkuma-tuletised* või *karvupidi* elik *karvu sattumine*) peaks välistama teise (*koer*), nagu nähtus ka eelmises lõigus kasutatud tsitaadist, mis rääkis sellest, kuidas purjus tegelased sattusid üksteise karvu kui tigidad koerad. St nende metafooride täpsusaste on erinev.

Joonisel 1 olen toonud välja juhud, kus on kasutatud otseselt sõna *loom* või seda liiginimega täpsustatud.

Joonis 1. Alkoholiga seotud negatiivsed loomametafoorid

Joonisele 2 on pandud negatiivsed loomametafoorid, mille puhul konkreetne loom pole selge – need võivad seostuda erinevate loomadega.

Joonis 2. Alkoholiga seotud negatiivsed loomametafoorid – füüsilised tunnused

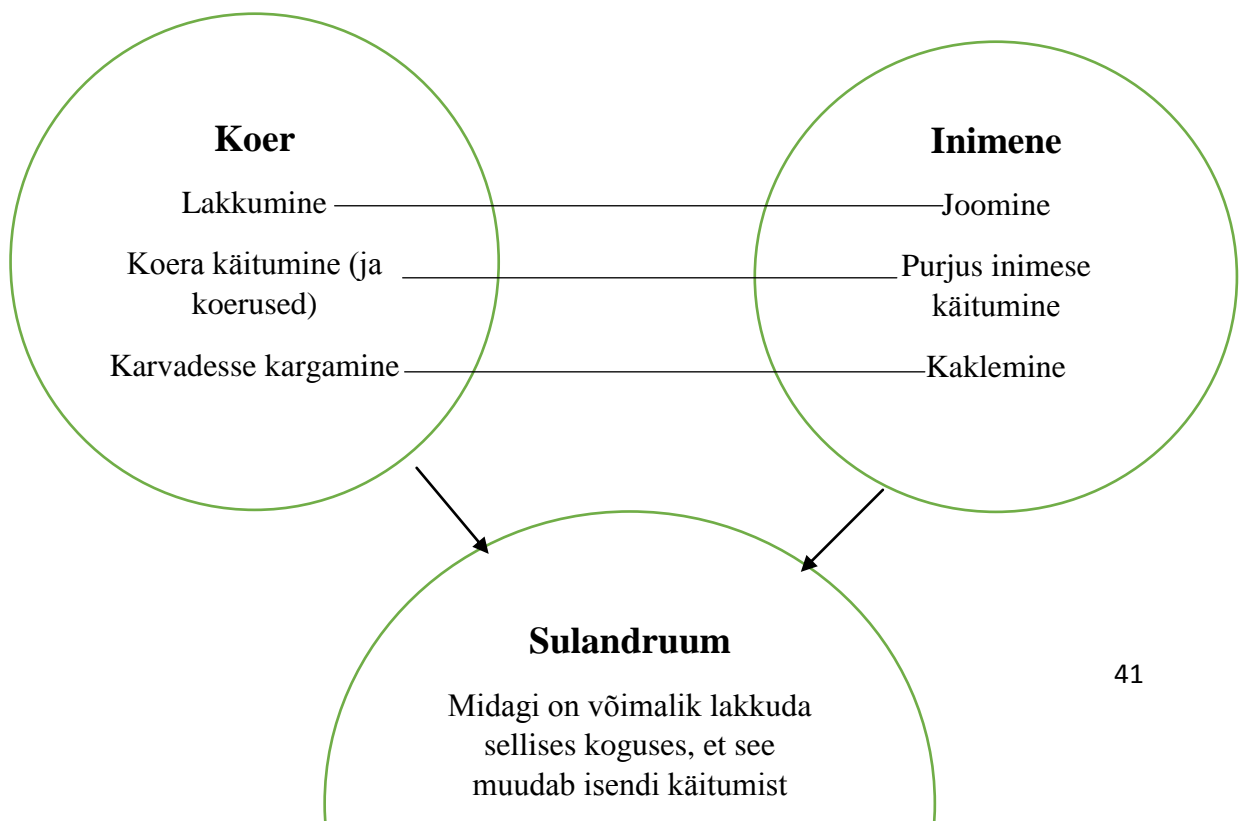
Üldiselt ei ilmnenu joomakoerte mainimisel adjektiivu, mis oleksid kirjeldanud nende siseelu. Kahes tekstis mainiti küll, et tegemist on söimusõnaga, nt „keik lapsed jookswad sinno järrele ja söimawad sind joma koeraks“ [Minuthi kalender 1799: „Sest surrest kahjust, mis wiin teeb“], kuid otseselt mingisuguseid kirjeldavaid adjektiivu (vrd *sõge*, *meeletu*) joomakoertest kirjutamisel ei kasutata. Ühes kohas mainiti joomakoerte suurt janu („kui jomakoer agga ükspäinis iggal pühapäewal ja surel aasta pühhadel ni paljo tahhab jua“ [Holtz 1817]) või teisal ka tema kalduvust lakkuda („wihmase ilmaga ollid monned jomakoerad kõrtsi läinud: ollid seal suud silmad tais lakkund, ja suurt rido tõstnud“ [Holtz 1817]). Seega lisaks tõsiasjale, et *koer* on enimlevinud negatiivseid konnotatsioone kandvaid loomametafoore peagu kogu maailmas (Baran 2011: 371–372) näitab eesliide *jooma-*, et metafoor on motiveeritud ka füüsilisest tegevusest.

Kui muidu ükski (jooma)koer lakkumise tagajärjel hulluks ei lähe ning riidu tõstma ei hakka või ükski inimene janukustutamiseks ei laku, vaid pigem joob, siis sulandruumis saavad need tegevused kirjeldatud kombel võimalikuks. Koer kuulub loomariiki, mistõttu kannab ta instinktiivsusele viitavaid jooni – Olemise Suure Ahela toel näeme, et tegemist on mingil viisil seekaudu dehumaniseerimisega (Haslam jt 2011: 312–313): inimeselt võetakse see (valgustusajastu mõttes) positiivne joon (mõistuslik käitumine), mis teda teistest liikidest peaks eristama. Põhjuse-tagajärje suhte toel kaotab joomise tõttu inimene oma mõistuse ja langeb looma (või siin kontekstis koera) tasemele. Purjus inimene kaldub kergesti koeruste sooritamisele, tigidusele või hüppab teisele [(jooma)koerale] karvu.

Nagu nähtus ka eelmistest tabelitest, siis ma ei taha *lakkumist* ja *karvadesse kargamist* siduda lõplikult koera maailmaga, sest selleks on viiteid liig vähe. Kuid kui arvestada, et need metafoorid (*lakkumine*, *karvupidi olemine* ja *koer*) ilmneseid kohati üksteise läheduses ning olid enimesinevad loomametafoorid alkoholi temaatika juures, siis on see üks võimalikke lähenemisviise.

Joonisel 3 on kujutatud inimese ja koera mentaalseid ruume ja sulandruumi, kus need segunevad. Nagu eelmisest arutluskäigust tuletada võib, siis koera valdkonnast saab sellise tõlgenduse puhul kanda inimesele füüsilisi jooni (*lakkumine*, *karvad*), aga ka Olemise Suure Ahela kaudu koerale kanduva instinktiivsuse, mis kõik aitavad

kirjeldada purjus inimest. See et isend tajub erinevaid olemisstaadiume ning võib kaotada midagi, mis on tema liiki defineeriv (*mõistus*), tuleb inimese valdkonnast. Sulandruumis kohtudes saavad aga ühest või teisest valdkonnast pärinevad sõnad – nagu ka eespool välja tõin – uue tähenduse. Näiteks inimese mentaalsest ruumist tulevate omaduste toel viitab *lakkumine* sulandruumis pigem suuremale (alkoholi) tarbimisele, *lakkumine* ei kustuta mitte ainult janu, vaid paneb lakkuja ka teistmoodi käituma.

Joonis 3. Koera ja inimene mentaalsed ruumid ning nende sulandumine

Alkoholi ja talupoegi siduvaid loomametafoore oli arvuliselt tegelikult rohkemgi, kuid kõikide puhul ei saa välja tuua, et tegemist oleks üheselt negatiivsete metafooridega (mis näitab, et analüüsis toodud arvud on mõneti suhtelised). Willmanni tekstis „Kurrat ja Tallopoeg“ kasutatakse *lakkuma*-verbi veel kolmel korral. Kuna aga protagonist hindab joomist positiivselt või leiab sellel olevat isegi head tulemid („Tallopoeg mõtles, kes inimessed tappab, se saab hukkatud; kes warrastab, se saab ülles podud; kes hora ello aiab peab rahha maksma ehk saab witsad, agga kes ennast täis lakkub, sellel epolle wigga ühtegid“) ning autor negatiivselt („Sest üks joonud innimenne põlgab Jummalala näo, ja saab se läbbi moistmattumaks loomaks“), siis langevad need loomametafoorid pigem vahealale. Aga kui lähtuda positiivsuse ja negatiivsuse hindamisel läbivalt autoripositsioonist, võime liita kümnele *lakkuma*-tuletisele kolm negatiivset juurde.

Tinglikult oleks võinud alkoholi teema juurde liita veel ühe *haukuma*-verbi, mida kasutas purjus kubjas kõrtsis enda kohta, rääkides sellest, kuidas ta on üritanud lojuseid ilma tulemusteta korrale kutsuda (selline interpretatsioon lisaks Joonisel 3 toodud tunnustele veel ühe füüsilise aspekti, millest on muidugi lahutamatu ka instinktiivne joon – haukumine iseloomustab koerlasi), Leidsin, et see tegusõna kuulub pigem kasvatuse valdkonna juurde (kuigi tegevuse kirjeldus võib olla mõjutatud purjusolekust).

Nagu ka eelnevast lõigust nähtub, siis piirid teemade vahel ei ole väga aredad. Ühtlasi ei olnud peale alkoholi ühtegi teist teemat, mille ümber oleks koondunud suuremal hulgal loomametafoore. Seetõttu lähtun järgmiste metafooride rühmitamisel sõnatüvedest võrsuvaist gruppidest.

Negatiivseist talurahvast ja madalama kihi rahvast kirjeldanud metafoorest kerkisid esile alkoholi teema väliselt veel 15 koeraga seotud metafoori. Noist kuus korda esines sõna *koerus*. Kõik 15 kõnekujundit viitasid kas halvale kasvatusesele (nt loos „Sest surrest kahjust, mis wiin teeb“ [Minuthi kalender 1799]: „Kaks Poega ollid wangi-tornis koerusse pärrast; sest nende issa [...] ei mõistnud ka neid õigeaks innimesseks kaswatada“), luhtunud elule ([Holtz 1817]: „tallopöeg ennesa koerusse ja holetusse läbbi on raisko läinud“) või ühe korra ka otsesemalt põgenemisele („ja mitmed ep olle ühtegi hädda tunnud waid ükspäinis wallatusse ja koerusse pärrast ärrajooksnud“ [Lindforsi kalender 1795]).

Ülejäänud üheksast esines kahel juhul sõnapaar *petis koer*, mis on üsna veider, arvestades et koera üldjuhul seostatakse truudusega (Lakoff & Turner 1987: 57). Samas võib olla see petmine ka truuduse pahupool, sest teatud tüüpi lojaalsust võib tõlgendada ka lipitsemisena (Baran 2010: 26–27). Mõlemad korrad esines *petis koer* Lindforsi kalendris: 1796. aasta kolmandas ja 1797. aasta esimeses jutus, seega on see kirjanikest üsna iseloomulik Schwabele [Lindforsi kalendrite autor 1796–1797 (Annus 2000: 20–21)]. Samas on kaude juttu koera petlikust iseloomust (täpsemalt tegelikult tema välimusest, mis kuulutab kurja) ka 1832. aasta Lindforsi pärijatele kuulunud kalendri saba tekstis „Keppike õppetab Lisut tööd tegema ning tõtegemisest römo tundma“, kus viidatakse linnatüdrukule, kes ei viitsi tööd teha: „Kui essiotsa temma ette widi, sest et koera silmnägu läks korda, peälegi olli temmal libbe keel“ [„Kurrat ja Tallopöeg“]. Koer võib olla ka üleannetu: „Se ossa, mis ma lastel annan, on ni hea kui ärrapillutud, sest need ei wötta mind tännada, jo nemmad praego ülleantud koerad on.“ [Willmann „Tallo mees“]

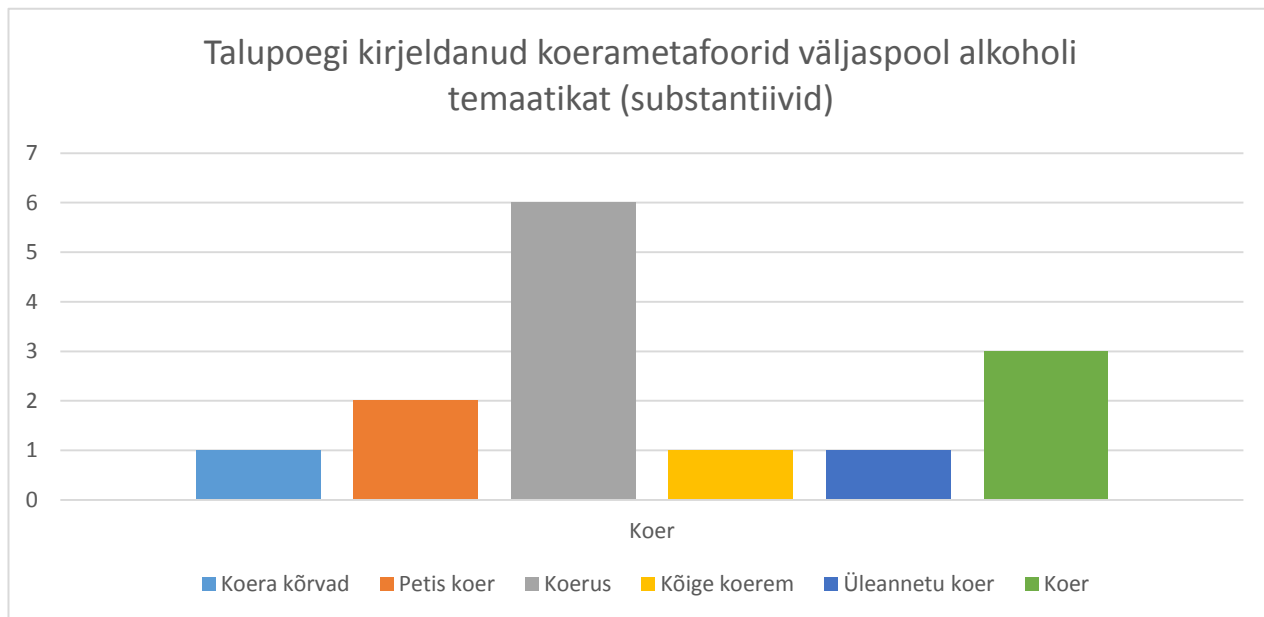
Koera halbu kombeid kirjeldava metafoori kaudu on räägitud ka varastamisest: „Kas warrastas koera kombel moisa reiest, moisa heinama peält?“ [Lindforsi pärijate kalender 1836]. 1817. aasta Gresseli kalendri saba kirjutati ühes loos pärisorjusest

vabastamisest. Selles tekstis [„Ka hea Willi annab waest leikust kui se sandi Ma sisse langeb“] kasutati inimese kirjeldamisel võrdlusastet *kõige koerem*: „Igga sannakuulmata ronnis, kui karro vasto suit, talwepessast wälja, ja tüttarlapsedki jäid nenda vastaseks, et se agga mehheks arwati, kes keigekoerem olli.“

Artiklis „Koeraga läbi kõnekäändude“ (2010: 28–30) on Anneli Baran toonud välja kuus suuremat teemagruppi, mida koeraga seostada võiks: valelikkus, ulakus, häbematus, kurjus, laiskus ja rumalus. Kui liita neile veel alkoholi valdkond, katavad need teemad üsna hästi koerametafooride kasutuskonteksti ka didaktilises jutukirjanduses. Kuigi siin on veel üks nihe: ühes Willmanni loos rääkis külarahvas ühe hiljuti sündinud lapse välimusest, väites et tolle beebi nina „on ni pitk kui kowitska ninna ning kõrwad ni laiad, kui koera kõrwad.“ [Willmann „Anne laps“] Seega üks okasionaalne kasutus raputab veidi seda süsteemi.

Lisaks linnatüdrukut kirjeldanud metafoorile viidati vaesemale kihile (aga mitte otseselt talupoegadele) ka Willmanni tekstis „Waene mees“ sõnadega *lakkuma* ja *koer*. Neid sõnu kasutas tekstis rikas mees vaese kohta. Sealjuures autori positsioon vaese mehe suhtes on patroneeriv: „Mis se aitab, kui üks rikkas siin mailmas warrandussed kül koggub, ja kui temma neist warrandussest, mis taewas on, ilma on? [...] Olgo se sinnule rõmuks, et sa waestele annad.“ Samas tundub Willmanni imperatiiv suunatud pigem rikkamatele talupoegadele (nt mõisateenijaile või vabadikele).

Joonisel 4 on kujutatud väljaspool alkoholi teemat leidunud koerametafoorid.

Joonis 4. Talupoegi kirjeldanud koerametafoorid väljaspool alkoholi temaatikat (substantiivid)

Selle aja tekstides võib üsna levinud loomametafooriks pidada ka sõnu *haukuma* ja *haugutama*, mis on esmaselt ülekantavad koerlastele. Mõlemat esines neli korda. Ühte kasutusjuhtu sai juba eelpool mainitud: sellega viitas purjus kubjas iseendale, kirjeldamaks, kuidas ta oma lojuseid õpetab [1789 Lindforsi kalender]. Võib uskuda, et tolles kontekstis mängis rolli ka kupja purjusolek, sest ülejäänud kolmel korral esines verb *haukuma* ikkagi ebaratsionaalse või vihase isiksuse kirjeldamisel:

- 1) „Ei sedda temma tigge südda sallind, waid kohhe wöttis lapse haukudes kohhutada“ [1797 Lindforsi kalender];
- 2) „Jonnega kippus teise peäle, sõimas, haukus, wandus keik kurratid kokko“ [*ibid.*];
- 3) „Mees haukus wasto ja wöttis wiimaks wämla kätte“ [1796 Lindforsi kalender].

Kui kõik *haukuma*-verbid esinesid üsna väikses ajavahemikus ühesama toimetaja kalendris, siis sarnast tendentsi võib märgata ka *haugutama*-verbi puhul. *Haugutama* tundub täitvat ligilähedast rolli verbiga *haukuma*:

- 1) „Se kurri tigge Kirsti hakkas nüüd meest soitlema ja haugutama temma rummaluste pärast, ja laitis tedda teiste ees ärra“ [*ibid.*];
- 2) „Kohhe kippus nüüd mehhe peäle, haugutas ja soimas teda“ [*ibid.*];
- 3) „Teised hakkasid mind haukutama ja minnoga waitlema, et ma neid olin eksitanud“ [Lindforsi kalender 1795];
- 4) „Emma pahhandas wägga meelt ja augutas last täiest suust“ [Lindforsi kalender 1832].

Kuna 1796. aasta ja 1797. aasta kalendrite autoriks on peetud Schwabet, võib uskuda, et nende haukumiste (nagu ka sõnapaari *petis koer*) esinemist mõjutab tugevalt üks isik. Samas, nagu nähtus alapeatükist 3.1.2, esines *haugutama*-verb sarnases tähenduskontekstis ka 1837. aasta kalendris, kus see kirjutati kõrgema staatusega tegelase suhu. Ja ka 1832. aasta Lindforsi tähtraamatust toodud näide ei luba vaadelda seda vaid ühe autori keele eripärana.

Haukuma esineb pejoratiivse verbaalse tegevuse tähistajana ka vähemalt ühes Otto Wilhelm Masingu kirjas Rosenplänterile: „Räpina kihelkond, sinna, kus inimesed ei räägi, vaid kõige hirmsamat tartu keelt hauguvad“ (1995: 273). Ühe teise kirja põhjal tundub, et sõnapaari *haukuvad eestlased* kasutamisel viitab Masing haukumise tavapärasele seosele talurahvaga või tsiteerib mingit üldteada (või mõlemale estofiilile tuttavat) teksti, kus see verb esineb: „Olen nii Tartu, Vastseliina, Võru kui ka eriti Rõngu, Sangaste, Rõuge etc. haukuvate eestlastega tihti ja palju rääkinud [...] olen leidnud, et nad ainsagi erandita said minust aru vähimagi raskuseta ja segasuseta või kaheti mõistmiseta.“ (*ibid.*: 191).

Natukene etteruttavalt tuleks siinkohal rääkida ka Willmanni valmist „Konnad“, milles autor võrdleb rahulolematuid talupoegi rahulolematute konnadega („Eks ep olle paljo tallopoiad, kes nenda kui need konnad, omma herraga ei olle rahholissed ?“). Seega võiks sulanditeooria järgi öelda, et selles segunevad inimese ja konna mentaalsed ruumid. Näiteks see, et konnad üldse Jumala poole pöörduvad ja tahavad endale kohtumõistjat (nagu tolles valmis juhtub), on võetud üle inimvaldkonnast. Jutu sündmuspaiga (veekogu) ja jutu lõpus saabuva kuninga (toonekurg) määrab aga konnade mentaalne ruum. Kõik konnade tegevust kirjeldavad verbid on pigem omased

inimolendile (*naermine, palumine, jooksmine, kahetsus, karjumine*): „naersid omma kuningat“, „hakkasid [...] wee Jummalat palluma“, „kül nemmad jookswad“, „kahhete seab omma rummalust“, „karjusid keigest wäest“. Tõsi, mutta pugemine võiks inimkeeli olla omane pigem konnadele. Kaks korda kirjutatakse tekstis „Konnad“, et konnad *hauguvad*. Võttes aluseks meie kultuuriruumi, on üsna vähe tõenäoline, et *haukumine* võiks olla iseloomulik konnadele. Aga Willmanni valmist nähtub, et „Konnad haukusid ning karjusid keigest wäest“, et se wee Jummal peaks nendele ommeti üht kuningat andma“ või „Ta jälle teist korda hakkasid haukuma ning wee Jummalat palluma, et ta peaks nendele kohtomoistiat andma kes agga peab mitte ikka maggama.“

Tolle valmi süžee pärineb tõenäoliselt Aisoposelt ja selle on vanakreeka keelest vahendanud Kaarina Rein raamatus „Aisopose valmid“. Siit või lugeda, kuidas „Konnad olid kurvad, et neil pole valitsejat ning saatsid Zeusi juurde saadikud palvega, et jumal saadaks neile kuninga.“ [2005: 36]. Kuna siinkirjutaja ei valda läti keelt, siis ei tea kommenteerida, kuidas Stender, kellelt Willmann oli tekstid üle võtnud (Vinkel 1975: 247), selle tõlkinud oli.

Jakob Liivi hilisemas muganduses luuletuskogus „Wiru-Kannel“ I võime leida, et sealgi ei viidata konnade haukumisele:

„Kord totsid konnad hulgana

Kõik Taara tuppa paluma

Et ta neil annaks kuninga,

Kes neid wõiks wetes kaitseda“ [39]

Äärmisel juhul võivad Taara konnad ka hüüda:

„Siis hüüdsid konnad: „Waak-wa-wakk!

Mis kuningas on tammepakk“ [*ibid.*]

Seega võib oletada, et ka verb *haukuma* on võetud teksti talupoegade mentaalsest ruumist. Arvatavasti oli see üsna levinud tegusõna rahulolematute talupoegade

kirjeldamisel. Palmatier (1995: 14) on välja toonud, et loomametafoor *bark* kasutamine on motiveeritud haukumise toonist, mis on lühike, lõikav ja vali ning üldiselt interpreteeritav üsna häirivana. Arvestades et Willmann peab vajalikuks „Konnade“ järel olevas õpetuses talupoegi veel hoiatada („Tulleb agga üks teine, kes õige kange on ning moistab nahko ärrarokida, siis nende näppud ei seiswad peast ärra ja nemmad on öiete wait“), siis võib uskuda, et ka talupoegade nurin oma olukorra üle võis olla nende peremeeste jaoks enam-vähem sama häiriv kui koerte haukumine.

12 metafoori, mis juttudest veel sõelale jäid, viitasid loomadele üldisemalt. See tähendab, et nende puhul ei olnud täpsustatud loomaliiki ega mingile konkreetsele loomale iseloomulikku käitumisjoont (*haukumine, lakkumine* vms). Nendeks metafoorideks olid: *elajas, lojus* (mõlema sõna tollaegse tähenduse kohta vt Erelt 2010), *sõge loom, väga tige loom, paha loom, inimeseloom, teoloom, metsaline, meeletu neljajalgne, kari* (kel karjust ei ole). *Inimeseloomast*, mis esines kontekstis positiivsena, oli juttu juba selle alapeatüki alguses. Ülejäänud üheteistkümnest vähemalt kahte (*kari, raibe*) võib pidada pigem neutraalseks. Mõlemat on kasutatud Schünmanni 1839. aasta kalendrisabas ilmunud ajalookirjelduses:

- 1) „et ne päiwä ja ajastaja omma mödalännu, kun meie marahwas olli ni kui karri, kel õiget karjust es olle“;
- 2) „soe ja kotka es jöwwa neid reipid kik ärrasüwwa“ (kirjeldatud katkujärgset olukorda).

Sama aasta jutustuses ja Minuthi 1817. aasta kalendri sabas ilmunud tekstis „Kedda Öppetus juhatab tedda nuhtlus ei sunni“ võib näha loomametafooride kaudu ka kerge kriitikat valitseja endise käitumisviisi suunal: „Ommeti olli neilsinnatstel Pärripiddajattel melewald priiks lasta kedda lahtsid, ja neid ka kui lojust müa ja wahhetada“; „Se om neide arm, et marahwas nüüd ka üts pri rahwas om, kedda ennamb keake ei tohhi ellaja wisi ärramüwwa“. Ühe korra kasutati *elajat* okasionaalse metafoorina koovitajat ja koera meenutanud lapsest rääkimiseks (Willmann „Anne laps“). *Teolooma* metafoori kaudu kurtis ühes loos talurahvas laste töökoormuse üle (kuigi jutustaja kirjutab positiivse protagonistiga kaudu, et tegelikult olukord ei ole nii hull [„Hans Killar, waeste häddaliste ja waeste laste issa“ Lindforsi kalender 1837]).

Pigem negatiivsusele viitavat loomametafoori kasutust (*metsaline, paha loom, sõge loom, väga tige loom, meeletu neljajalgne*) võib (nagu ka *haukumise* ja *haugutamise* puhul) leida Lindforsi 1789., 1796. ja 1797. aasta kalendrite juttudest. Sealjuures kui arvestada neist viiest metafoorist välja sõna *metsaline*, siis näeme, et need ülejäänud neli koonduvad taas Schwabe juttudesse.

Lisaks alkoholi alla koondunud kolmele karvadega seotud metafoorile esines sarnaseid veel neljal korral. Neist kolm kerkisid esile kähmluse kirjeldamisel: ühel juhul kakles abielupaar [Lindforsi kalender 1796], teisel naabrid omavahel [Lindforsi kalender 1797], kord kaks varast [Lindforsi kalender 1798]. Neljandas üritas aga külarahvas üht vaga pillimeest „karwopiddi mängemisse peäle [...] tõmmata“ [Dullo kalender 1828]. Seega viimane neist ei viita, et muusik, keda karvupidi tiriti, oleks kuidagi loomalikult käitunud.

Ka üks võrdlusel põhinenud karu-metafoor esines ühe korra väljaspool alkoholi temaatikat (pärisorjusest kirjutamisel): „Igga sannakuulmata ronnis, kui karro vasto suit, talwepessast wälja“ [Gresseli kalender 1817].

Kui eelnevalt tõin liikidest välja neli karule ja 27 otseselt koerale viidanud metafoori, mis olid valdavalt negatiivsed ning kolm positiivset mainimist (*lammas, mesilane, lõukoer*), siis lisaks nendele leidus veel 13 kindlale liigile viitavat nominaalmetafoori: *sig* (3), *seapõrsas* (1), *hobune* (2), *sääsk, kits, orav, koovitaja, kull, jänes*.

Kuigi *sig* (hobuse, veise, kana/kuke ja hundi järel) on maailma mõistes üks enimlevinuid inimesi tähistavaid loomametafoore vanasõnus ja fraseologismides (Krikmann 1999), siis analüüsitud lugude põhjal võib neid pigem pidada erandlikuks: kaks korda viidati seaga Willmanni loos „Õnnetus“ ohvrile, kelle vennad piinasid teda kui *sig* („ja teine ihhus nugga ja tahtis tedda surnuks pista nenda, kui sead tappetakse“; „ennä! kuidas sigga karjub! ja pistsid senni peäle, kui laps ärrasurri“), tekstis „Head Öppetussed Orjadele“ [Minuthi kalender 1809] on mugandatud vanasõna orjade tähistamiseks: „Uhkus ja ülbus orja jures on kui kuld saddul sea seljas“. [Erinevalt teistest vanasõnadest võtsin selle loetellu sisse, sest autori mugandus on üsna märgiline: *uhkus ja ülbus orja juures, mitte vaeselapse uhkus* (FES)]. Seapõrsale viidati halva

kasvatuse tähenduskontekstis: „Kui nemmad läksid minnema, siis hakkasid enamiste noor rahwas ell ja läbistikko jooksuma, kui sea porsad“ [„Woisiko Josepi Ello, Öppetussed ja Könned“].

Nagu näha, siis üsna paljud sigadele viitavad metafoorid põhinevad võrdlustel ja selleks on kasutatud *kui*-tarindit. Sama võime täheldada ka paljude teiste metafooride puhul, mis liike esile toovad. Näiteks orava, jänese, kitse kaudu viidatakse otsesemalt füüsilisele liikumisele:

- „Tommas karras üle krawi mötsa, läts kui orraw peddäjä latwa ülles; jät söbbra kahro kätte“ [Grenziuse kalender 1817]
- „ehk ka kargaks kui kits“ [Lindforsi kalender 1796]
- „wadates, kas abbitarwitajad tagga järrel ollid, kübbar ja keppikenne käes, et jännes mitte kergeminne jallul - ni kaugele kui metsa sisse sai“ [1816 Gresseli kalender]

Ka võrdlus sääskedega põhineb liikumisel, kuid on eelnevaist veidi abstraktsem ja poeetilisem: „Oh, teie rummalad! Kes teie patto ümber tantsite kui seäsed tulle paistel“ [1807 Gresseli kalender].

Koovitaja ja kulli kaudu viidati zoomorfse inimlapse kujutamisele, millest ka eespool juttu oli: „lapsel piddi kulli küned ollema“; „sa agga peaksid se ninna näggema; se on ni pitk kui kowitska ninna“ [Willmann „Anne laps“].

Võrdlus hobusega [hobune on Krikmanni järgi (1999) üks kolmest kõige populaarsemast vanasõnus esinevaist loomast] tuli esile ajaloost kõnelnud tekstis, kus räägiti töötegemisest: „Kuis Pärnamaal tallomees essi kui hobbenne atra henne perra weddanu“ [Schünmanni kalender 1839]. Teine hobuse-metafoor kerkis esile õpetuse kaudu: „Hea hobbonne käib omma mele järrele, reisikas pannakse kammitsasse“ [Gresseli kalender 1818].

3.1.4 Juttudes esinenud loomametafooride kokkuvõte

Liites omavahel valitsejaid kirjeldanud loomametafoorid alapeatükist 3.1.1 alapeatükis 3.1.2 toodud eristamatute loomametafooridega, on pilt üsna kirju. Sõelale jääksid metafoorid *lakkuma; kiskuja hunt; raibe; kõlbab koerte seltsi; karvupidi kinni olema; ulgumine; rumal lind; loom; lind; loom, kellel mõistus; loom; metsaline; ei ole seaga ühe lauda loom; kirikurott; kull; haugutada; võrkude sisse tõmbama; põli sandim kui koeral*. Teemad nende metafooride ümber (vagadus, kasvatus, petmine, alkohol, sõprus jne) varieerusid üsna palju ning negatiivses kontekstis kasutatud metafoorid (*lakkuma, kiskuja hunt, raibe, kõlbab koerte seltsi, karvupidi kinni olema, rumal lind, metsaline*) kerkisid esile peamiselt juhtudel, mil jutt käis kõikidele (hoolimata sotsiaalsest kihistusest) inimesile kantavaist joonist või ei olnud võimalik eristada, millisele rühmale tunnused kanda tuleks. Samal ajal valitsejat kirjeldanud metafoorid (*haugutama, kull, kirikurott, võrkudesse sisse tõmbama, põli sandim kui koeral*) esinesid kokku ainult viiel korral (ligi 18 korda vähem kui talurahva puhul) ja need üldiselt ei olnud metafoorid, mis oleksid toonud esile tegelaste negatiivseid jooni. Verb *haugutama*, millega talurahvast rääkimisel viidati peamiselt tegelaste omavahelisele tülile, kasutas vaid üks maakohtu esindaja, kes seisis positiivse protagonistiga õiguse eest.

Seevastu talurahva puhul võib öelda, et nendega seoses jäi sõelale u 70 negatiivset loomametafoori ja kuus positiivses kontekstis esinenud metafoori. Peamine teema, millele loomametafooridega varju heideti, oli alkohol. Selle ümber koondusid ligi pooled negatiivseist metafoorest. Neist omakorda kolmandik oli seotud koera-metafooridega (*joomakoer, koerus, tige koer*) ja veidi vähem kui kolmandik *lakkuma*-verbi või selle tuletisiga. Ülejäänud kolmandik jaotus sõnade vahel *karvu(pidi) sattuma* (3), *mõistuseta loom* (2), *karu* (2), *rumalam kui veis* (1). Loomadest kõige sagedamini esines negatiivses kontekstis koer. Koera-metafoori leidis kokku 27 korral, neist 13 juhul alkoholist kirjutamisel ja 14 korral muudes kontekstides. Üheksa korda kasutati sõna *koerus*, üheksa korda *joomakoer*, kolm korda *koer*, kaks korda *petis koer*. Ühe korra mainiti *tigedat koera* ja *üleannetut koera*. Ühes kontekstis räägiti zoomorfsest

lapsest, kel pidavat olema *kõrvad kui koeral*. Ja kord kasutati võrdlusastet *kõige koerem*. Loomametafoore, mille kasutuskontekst oli talurahva enda suhtes üsna neutraalne, moodustasid talurahvast kirjeldanud metafoorest u viiendiku. Nende hulka kuulusid sõna *hobune, kari* (kel ei olnud karjust), *raibe, haugutama, karvupidi tõmmata, kits, jänes* ja *sig*. Kahe loomametafoori (*elajas* ja *lojus*) kaudu viidati talurahva minevikule („marahwas nüüd ka üts pri rahwas om, kedda ennamb keake ei tohhi ellaja wisi ärramüwwa“ [Schünmanni kalender 1839]) ja sealt võib välja lugeda kriitikat endise korra vastu („Ommeti olli neilsinnatstel Pärripiddajattel melewald priiks lasta kedda lahtsid, ja neid ka kui lojust müa ja ahhetada“ [*ibid.*]); – sealjuures tasub tähele panna, et lugu on kirjutatud vahetult enne mässumeelseid 1840ndaid.

Kui liita alapeatükis 3.1.2 välja toodud klasside vahel eristamatud loomametafoorid talupoegade omadele, siis erinevalt valitseja omadest, hakkavad need resoneerima: alkoholi teema juures esinenud kümnele liitaks veel neli *lakkuma*-verbi või selle tuletist, 27 koera-metafoorile *koerte seltsi kõlbamine*, ühele positiivsele *mõistliku looma* metafoorile veel teine, positiivsele *inimeseloomale* inimene kui *loom*, kes mõistab Jumalat. Inimest ja looma eraldab ning liidab samal ajal ka 3.1.2 välja toodud lausung, et *inimene ei ole seaga ühe lauda loom*. Kaks patu temaatikaga lindu peatükist 3.1.2 sobiksid kokku 3.1.3 mainitud ühe madalama staatusega tegelase patueelset aega kirjeldanud väljendiga, mil tegelane ei olnud pesast välja tulnud.

Mõneti haakub veel talupoegi kirjeldanud metafooriga *karvupidi kinni olemine*, kuid 3.1.2 kirjeldatud loos ei tundunud autor suhtuvat omavahel rüselevaisse tegelastesse negatiivselt. Väliselt kattuvaist metafoorest võib veel välja tuua *metsalise* ja *raipe*, aga erinevalt talupoegi tähistanud *raipest*, mis viitas inimeste laipadele, oli 3.1.2 toodud alapeatükist nähtuv *raibe* pejoratiivne metafoor, mis osutas naisele, kes ei leinanud oma meest. Ja *metsaline* oli küll mõlemas negatiivne, kuid alapeatükis 3.1.3 mainitud *metsalist* kasutas tegelane iseenda kohta eituse kaudu (ta ei uskunud, et võis kunagi metsalise kombel elada – sealjuures jutu kaudu hiljem täpsustub, et metsaline võiks täpsemalt viidata karule), samal ajal kui alapeatükis 3.1.2 esinev *metsaline* ei konkretiseeru kuidagi ning seda ei mainita eituse kaudu.

Kui peatükkide 3.1.1 ja 3.1.2 metafooride kõrvutamisel ei kattunud ükski metafoor, siis teise võrdluse (talurahva ja eristamatute metafooride) puhul jääksid põhimõtteliselt üle vaid kaks okasionaalset metafoori: *kiskuja hunt* ja *ulgumine*. Otseselt ei leidunud sõnalist vastet ka *rumalale linnule* või *linnule*, aga kaudne vaste (*pesast välja tulemine*) oli olemas.

3.2 Loomametafoorid valmides

Raskus eristada, millisele sotsiaalsele kihile mõne loomametafooriga osutatakse, tõstatub ka loomaallegooriliste valmide puhul. Kui õpetuste aluseks on juba iseenesest fiktiivne neljajalgsete, tiivuliste või kahepaiksete maailm, siis ei ole alati võimalik öelda, et üks või teine metafoor viitab otseselt valitseja või alluva kihile. Siiski olen selle jaotuse kolmel juhul sisse toonud:

- 1) jutustaja toob sõna-sõnalt välja, et üks liik on teiste kõikide valitseja („Laukoer, kes kuningas teiste metsaliste seas on ning se keige kangem ning tuggewam“ [Willmann „Laukoer, Karro, Hunt ning Rebbane“]; „Agga ni pea kui kul olli omma wallitsust hakkand, wallas temma ühhes pääwas ennam werd ärra, kui hüüp keige aasta läbbi.“ [Willmann „Tuid ning kul“])
- 2) sotsiaalsed kihistused on järelatavad õpetuste põhjal, mis valmidele järgnevad. Näiteks pärast lugu „Oinas ja koer“ kirjutab Willmann: „Mis se sind aitab, armas tallomees! et sa ennast omma herra wasto panned nenda kui se oinas koera wasto, ning pirts agga otab so surma peäle ja teeb teistele se läbbi hirmo.“ Jutus „Jännessed“ räägitakse jänestest, kes on elust väsinud ja tahavad sooritada enesetapu, sest paljud loomad söövad nende liha. Pärast seda, kui kikk-kõrvad taipavad, et konnad on neist väetimid, otsustavad nad ümber. Willmann kommenteerib: „Se pärrast sinna waene tallo mees! ärra waata mitte nenda woõriti nende peäle, kes suuremad ning õnnelissemad sind on, waid panne ka need tähhele, kes santima põlli sees ellawad kui sinna. Saad sa sedda nähha, siis wottad sa weel peälegi Jummalat tännada , et sa woid omma leiba rahho sees süa.“

3) mitte otseselt alluva, aga tegelase kui madalama kihi esindaja olen märkinud ära ka sellisel juhul, kui kirjutatakse loomast, kes ei ole rahul oma staatuse, oskuste vms: „Eks ma sel wisil pean mitte uhke ollema?; Annaks Jummal et mo reied peaksid paisuma ning jallad lühhemaks saama, siis olleksin ma ülleüldes kanna“; või kelle puhul keegi teine puudusi esile tõstab, nt rästas pilkab kukke: „Oh, sa rummal, sulled sul on, ja siiski sa ei sa kõrgesse lendada; Otsego ilma tiwata sa ellad, möda maad jalg jallalt astudes [...] ja aiad sittahunnikud laiale [...] eks sa willets siis nä minno römo, siin puu ladwas istudes, kikudes ja lauldes.“ See liigituspunkt haakub mõneti mõistega mimikri (vt Hennoste 2003: 93, 96). Mimikri kui kolonisaatori määrdunud koopia probleemi toob esile ka Schünmanni kalendri [1837] „Kaarna“ autor: „Panne sabas jalga, saksasärk sälg: kes iks hulgus, to hulgus.“ Tõenäoliselt saaks selliste valmide põhjal konstrueerida päris huvitava pildi, miks need mimikrid baltisakslasile vastukarva olid.

Selle liigituse puhul tuleb märkida, et mõnes valmis võivad esineda kõik kolm tunnust, teises jällegi on esil peamiselt üks.

Nagu esimeses peatükis mainitud, vajaks valmides esinev loomavalik põhjalikumat uurimist ja analüüsi kui siinsesse töösse mahub. Seepärast keskendun järgnevalt eelkõige valmides esinevate loomadega seoses välja toodud omadustele. Kuna ligi poolte tekstide puhul ei olnud võimalik lõpuni liigitada, kas tegemist on valitseja või alluva esindajaga, toon peaausjalikult välja need, mida eelmainitud kolme kriteeriumi kaudu on võimalik lugude järeldusele lisada ning jätan täpsest vaatlusest kõrvale metafooride esinemise arvu.

3.2.1 Valitsejaga seotud loomametafoorid valmides

Valmides valitsejat kirjeldanud metafooridest tõusid esile *lõukoer*, *kull* ja *kotkas*.

Lõukoera puhul mainiti tema kangust ja tugevust: „Laukoer, kes kuningas teiste metsaliste seas on ning se keige kangem ning tuggewam“ [Willmann „Laukoer, Karro,

Hunt ning Rebbane“]. Rebane, keda Willmanni valmis „Hunt, rebbane ning haige laukoer.“ jutustaja seisukohast vaadatuna võiks targaks nimetada, tõstab esile, et lõukoer on aus: „Rebbane, kes ikka tark on, mõtles asja ümber ja ütles: aus kuningas! et ma ollen aega wiwitand, ei olle mitte ülleantusse, kangekaelusse ehk uhkusse pärrast sündind, waid sure murre läbbi teite terwidusse pärrast.“ Vaprust, mida tõsteti lõukoera metafoori toel esile ühe talupoja puhul, valitseja puhul valmides ei ilmnenu.

Kotkaga seoses, keda kaaren soovis jäljendada, mainiti, et tema lapsed kasvavad suureks ja tugevaks [Schünmanni kalender 1837 „Kaarna“].

Ülejäänud lugudes ei anta lõukoerale ega ka kotkale üldiselt mingisugust hinnangut ega iseloomustata neid mõne tunnuse kaudu. Sealjuures kulli valitsejana ei iseloomustata täpsemalt üheski loomaallegoorilises valmis. Ta lihtsalt otsustab teiste tegelaste saatuse üle või on jõud, mis määrab tegelaste saatuse või õiglase tasu (sama võib märgata ka kulli ja lõukoera puhul):

- „armas issa! kes teistele kahjo ei tee, woib julgeste ellada, sest egga kul egga teine kiskuaia ellaia teeb temmale pahha ning isseärranis siis, kes omma üllespiddamist annab homikul kui ka öhtul Jummalale holeks [...] ilma kelle tahtmissetta ei lange ühte ainust warblast mahha.“ [Willmann „Warblasse Poiad“]
- „Oigete sel sammal silmapilkmissel tulli kul ning wottis tedda kinni ja kiskus tedda ka.“ [Willmann „Jännes ning Kotkas“]

Loos „Jnnimenne ja Laukoer“ sai üks inimene lõukoeraga sõbraks, kui oli kord teda ravinud. Sellest sündis side, mille tõttu ühes hilisemas olukorras, kus Rooma rahvas inimese juhuse tahtel tollesama lõviga vastamisi pani, käitus loomade kuningas üsna halastaval viisil: „Nüüd sai üks hirmus suur laukoer lahti lastud, kes jubba kahte pääwa sees es olli süa saanud, et ta agga sedda enneminne pididi tedda ärramurdma [...] Waene innimenne werrises ja olli walmis surma wasto wotta. Kui se laukoer agga liggi tulli, näggi temma, et se temma arst olli; ta kiunas ja langes temma jalgade ette sure rõmo pärast.“ Willmann kommenteerib eelnevat nii: „Wata! laukoer on üks hirmus kiskuaia metsalinne, ja ta tunneb ommeti tännalikko süddamega omma heateggiat jälle.“

Tsitaadist ei nähtu muidugi lõvi valitsejana, kuid kuna seda looma on tekstis esineva mitme hierarhilise kihistuse tõttu üsna raske kuskile mujale liigitada, otsustasin selle siin välja tuua, et näidata, kuidas see valm lisab lõukoerale juurde positiivseid konnotatsioone.

Paaris valmis on koer kui karja ajaja seostatav ka kõrgema klassiga. Näiteks pärast mõistujuttu „Oinas ning koer“, kus oinad tahavad pääseda koerte võimu alt ning hakkavad neile vastu, kirjutab Willmann: „Mis se sind aitab, armas tallomees! et sa ennast omma herra wasto panned nenda kui se oinas koera wasto, ning pirits agga otab so surma peäle ja teeb teistele se läbbi hirmo.“ Seega valm loob konteksti, kus koer omab karjajuhina võimupositsiooni ning saab vihaseks, kui oinad tõstavad mässu ja tapavad ta liigikaaslased: „Kui teised koerad sedda tähhele said, said nemmad wihhaseks ja kiskusid need tapiad mahha ning nenda olli se kättemaksminne käes.“

Samas Willmanni tekstis „Hunt ning Tal“ on jõupositsioonil olev hunt pigem negatiivne tegelane, kes tallele valetab. Valitseja ja talurahva suhtele sel puhul Willmann aga ei viita: „Üks kadde ning sowimatta innimenne on omma liggimesse wasto, nenda kui se hunt talle wasto, kes walletlemissega teiste kahjo otsib.“

Valm „Kaks Hiirid“ põhineb lool kahest tegelasest (mõisahiir ja põlluhiir), kellest mõisahiirt saab seostada mõneti valitsejaga (õpetuses nimetatakse küll täpsemalt tegelikult rikkast inimest). Tekst põhineb sellel, et mõisahiir palub põlluhiirt endale külla. Alguses on põlluhiir oma rikka liigikaaslase elamisest vaimustunud, kuid kui ta elu satub kord kassi tõttu hädaohtu, siis tunnistab ta, et „minna woin ommeti omma waesusse sees rahhoga ellada et sinna kartussega pead omma toidust wastowõtma, sest ükski ep salli sind mitte.“ Valmi järel saabuvas õpetuses kutsub Willmann suhtuma endast rikkamaisse mõistvalt, sest „Üks rikkas innimenne ei olle nenda õnnelinne, kui meie arwame. Temmal on suured murred ja palju on, kes ta peäle kadde on.“

Siit nähtub, et üldiselt need metafoorid ei ühti lugudes ilmnenutega, v.a üksikutel juhtudel, nt kulli puhul (kui lugeda velskrit valitsejate hulka), kes esines loos, kus velsker ajas noort poissi taga, ja vaprat talupoega kirjeldanud lõukoera puhul palas „Woisiko Josepi Ello, Öppetussed ja Könned“.

Loomametafoorid väljaspool lõukoeri, kulle ja kotkaid suunasid talurahvast olema leplikud oma olukorraga [Willmann „Kaks Hiirid“] ja/või mitte tõstma mässu [Willmann „Oinas ning koer“]. Erinevalt lugudes ilmnenu talupoegi koerana kirjeldanud metafoorest võib siin näha seda võrdlust maailmakorda jaatavana või kinnistavana. Sisuliselt võib selle koera-metafoori pigem siduda isegi alapeatükis 3.1.3 mainitud karjusega, kes tuli juhtima enne liidrita olnud karja.

3.2.2 Talurahva/alluvaga seotud loomametafoorid valmides

Kuna 3.2 toodud kolme liigituspõhimõtte kaudu ei ole võimalik alati väita, et loomametafoor kirjeldab talurahvast, vaid võib osutada kahe isikustatud looma alluvussuhtele (nt lõukoer ja rebane), siis ei ole kõige täpsem rääkida talurahvast, vaid pigem alluvast. Kuigi ka see jaotus toob sisse probleemi, et pärisorjade endi seas valitses sotsiaalne hierarhia. Võimalike segaduste vältimiseks toon eraldi välja juhud, kui tekstist nähtub, et võimuredeliga viidatakse pigem maarahva vahel olevale seisuslikule vahekorrale. Kontekstis, kus alluva suhe valitsejaga tähistab aga suuremaid barjääre, kasutan alluvat ja talurahvast üsna sünonüümseina.

Kui lugudest nähtus, et talupoegi kirjeldanud loomametafoorid olid peamiselt seotud koeraga, paari kindla verbi või nende tuletistega, ja koondusid alkoholi teema ümber, siis valmides sellist ühtlast pilti ei teki. Küll aga kordub kõige enam neist metafooridest *rebane*. Tegelane esines alluvat või talupoega kirjeldavana vähemalt viiel korral. Neist kolmes valmis tõsteti esile tema tarkust [kui rebane kavaluse esindajana figureerib valmis kõrvu valitsejaga – nagu ka kolmes järgmises näites –, siis ta valmi traditsioonide järgi peakski olema pigem positiivne tüüp (Salu 1987: 72)]:

- „Rebbane agga kes ikka tark on, kostis: Minna waatan et ni paljo jälgesi senna auko sisse läinud, et agga mitte üks ainus taggasi tulnud.“ [Willmann „Rebbane kes Laukoera auko jures on“];
- võrreldes hundiga, kes solvas lõukoera sellega, et tema vale oli liig ilmne, pääseb rebane tõe pahupooli varjates lõukoera karistuse käest ja seetõttu tõstab

metsade kuningas esile ka ta nn ausust: „Sinna moistad õigete targaste ning ausaste kõnneleda; istu mahha ning Sögem.“ [Willmann „Laukoer, Karro, Hunt ning Rebbane“]

- „Rebbane, kes ikka tark on, mötles asja ümber ja ütles: aus kuningas! et ma ollen aega wiwitand, ei olle mitte ülleantusse, kangekaelusse ehk uhkusse pärrast sündind, waid sure murre läbbi teite terwidusse pärrast.“ [Willmann „Hunt, rebbane ning haige laukoer“]

Ülejäänud kahel juhul toodi välja aga kavaluse pahupool – nimelt et inimkujutluse järgi võib rebane ka petlik olla:

- „Sedda ma ei panne immeske" koste sissask "sest teie ollete essi kawwalla petja“ [„Rebane ja Sissask“ Schünmanni kalender 1837];
- „Se, kes sellel ussub, kellel rebbase meel ja mötte on, se on jubba pettetud.“ [Willmann „Rebbanne“].

Rebase petlik ja salakaval pahupool ilmutas end ka Willmanni valmis „Kaarn ning Rebbane“, „Rebbane ning ToneKurg“ või Lindforsi 1798. aasta kalendrisaba esimeses valmis, kuid ei saa öelda, et ta oleks nois mõnd kindlat sotsiaalset kihti esindanud. Ühes valmis oli ta lihtsalt hooletu, suitsetas ja pani kogemata seetõttu maja põlema [Willmann „Rebbane tubbakka pipoga“], teises valmis ülekohtune [Willmann „Koer ning Lammas“]. Kolmandas rebane tapetakse tema rumaluse tõttu pärast seda, kui ta on ühe talumehe hädast välja aidanud: „Rebbane ütles: se on se eest, et ma ni rummal olin, ja aitasin tedda välja.“ [Willmann "Maailma wiis"]

Koer kehastas alluvana valmides peamiselt rahulolematut kuju:

- kord ei olnud ta rahul oma toiduga ning jäi seetõttu hoopis söögist ilma. Willmann kommenteerib: „Perred kes on rahhotumad, ning põlgwad sedda kallis Jumjala ande, mis nemmad omma perremehhe käest sawad, on nenda kui se sinnane koer.“ [Willmann „Koer“];
- koer, kes arvas veepeegelduse tõttu, et veekogus on suurem lihatükk, uppus ära, mille peale Willmann lisab: „Monni tallopoeg jooseb omma härra jurest ärra,

ning jätab ellomaia, naest ning lapsed selle pärrast järrele, et ta arwab parremad jälle saawad.“ [Willmann „Koer lihha tükkiga“];

- Willmanni tekstis „Laukoer teiste Metsalistega“ jagab koer lõvi ja rebasega võrdselt jahisaagi, mille peale „laukoer [...] mitte sellega rahhul ja andis temmale nenda omma keppaga et tal kül olli“. Raske oleks öelda, et selline tekst kuidagi leplikkusele üles kutsuks, kui ei oleks Willmanni õpetust, mis ütleb: „Jgga üks olgo siis ommaga, ja ärra katsugo ta mitte teistega ühhe suggune olla, kes suremad tedda on.“

Kord läheb koer hundiga oma peremehe vara kallale. Kurja salasepitsuse eest peab aga ka koonukas eluga maksma: „Nenda kui hind, nenda kaup, kes kurjadele abbiks on teistele kahjuks, se saab isse sedda üle kohtusse palka, nenda kui se koer hunti käest.“ (Willmann „Koer ning Hunt“). Ühe korra on koer tõstetud esile ka kui kodukaitsja: „Se koer olgo sepärrast perredele ühheks kauniks märgiks, et nemmad perremehhe kasso nenda otsiwad ja hoidwad kui ennese omma, sest et nemmad ei woiwad mitte teäda, mis luggu nendega ükskord on.“ [Willmann „Koer ning Warras“]

Karu-metafoor, mille kaudu (sarnaselt juttudele) viidatakse rumalusele (ühes näites jutustaja positsioonilt; teises nähtub rebase hääl, kes lihtsalt ironiseerib, et karu on tark), on kahes valmis:

- „Karro kostis ommas rummalusses, oh siin on üks pärrato rambihais“ [Willmann "Laukoer, Karro, Hunt ning Rebbane "];
- „Arwage isse ülles, teie ollete jo tark, kuidas ma piddin tulles.“ [Willmann „Rebbane“].

Lindforsi 1798. aasta kalendri esimeses valmis tuuakse *lammas* välja positiivse kujuna (kes on vaga ja ei usu kavalat rebase), nagu nähtus ka juttudest. Teisal [„Huntid ning Lambad“] võib aga lammas sobitada vandenõud koos huntidega koerade ehk oma karja juhtide vastu, millele järgneb willmannilik õpetus „Kes ommad wannemad ning õppetaiad mahhajatwad need lähtwad hukka.“ Valmis „Koer ning lammas“ on aga positsioonid üsna vastupidised: koer on laimaja ja lammas satub kannataja rolli. Tallede puhul (*tall, kitsetall, lambatall*) toodi kõikidel kordadel [Gresseli kalender 1809

„Loukoer ja Lambatall“, Willmanni „Hunt ning Tal“ ja „Kitse tal ning Hunt“] esile nende nõrkust, süütust või vagadust.

Ka Willmanni valmides on hunt negatiivne (*salalik* ja *valelik* [„Laukoer, Karro , Hunt ning Rebbane“] või *kade* [„Hunt, rebbane ning haige laukoer.“]). Kui tuua välja veel mõni iseloomustav sõna noist valmidest, kus selle liigituse põhjal, millest lähtun, ei saa öelda, kas susi on valitseja või alluv, võib leida selliseid iseloomujooni nagu *nurjatu*, *libekeelne*, *tige* [„Wanna Hunt“] või hunt võib olla lihtsalt üks teiste ülekohtuste seas [„Koer ning Lammas“].

Valmides kirjutati hobusest kord kui töötegitajast, kes ei hoolinud oma saatusekaaslasest (härjast) [Willmann „Hobbone ja Härg“] ja teisal mässajast teiste (veis, härjad, siga, hobune, muud pudulojused) hulgas. Mõistujutus „Sälg“ soovis nimategelane saada sõiduhobuseks, kuid „waljad, piitsa ning kannud teggid temmale ni palju waewa, et temma pididi mitte ükspäinis sõitia meele pärrast käima, waid temma tulli hopis wässind, higgine ja werrine tagasi. Nüüd laskis ta omma pea mahha rüppada ning kahhetses, et ta woiks mitte ennam omma endise põlwe sees ellada.“ Järgneb Willmanni mõistes üsna ootuspärane õpetus: „Poismees tahhab mehheks saada ning wabbadik perremehheks ning ükski ei mötle se peäle et igga üks peab waewa näggema. Olle siis sellega rahhul, mis Jummal sinnule on annud, sest sa woid mitte teäda kuidä Jummal sedda keik pörab.“

Rohkem kui ühe korra esinesid alluvatena veel *hiired* ja *konnad*. Nende valmide järgi puudub hiirtel vägi [Willmann „Hiirid“], nad võivad olla vastu- ja isemeelsed nagu ka konnad [Willmann „Hiir ja Kon“] või vastandina mõisahiiirele võib põlluhiir tahta „Enneminne [...] ommad leibakorokessed närrida, kui nenda rikkas olla“ [Willmann „Kaks Hiirid“]. Mõisahiiir muidugi võib sel juhul olla ka lihtsalt kõrgema astme talupoeg. Väljaspool alluva diskursust mainitakse üks hiir olevat ka rumal, keda salalik ja tige konn tahab petta: „Rummal hiir uskus.“ [Willmann „Kon ja Hiir“] Nagu alapeatükis 3.1.3 juba kirjutasin, siis võisid mõned konnad ka haukuda, karjuda ja olla lihtsalt rahulolematud [Willmann „Konnad“], konnade seas muidugi võib valitseda ka sisemine hierarhia, kui üks on hooletu meelega ja teine aga targem [Willmann „Kaks Konnad“].

Lisaks eelmainitud sagedasematele loomadele (rebastele, konnadele, hiirtele, hobustele, huntidele, karudele, koeradele) tähistati alluvaid ka paaril korral *jänese*ga ning ühe korra *tuvi*, *veise*, *härja*, *oina*, *sea*, *muu pudulojuse*, *sääse*, *eesli*, *kuke*, *ilvese*, *hilpharaka*, *rästa*, *põdra* ja *kaarnaga*. Ja valdavalt sillutavad need teed rahulolematusest rääkimisele: tuvid tahavad uut valitsejat ja saavad selleks kulli, kes „wallas [...] ühhes pääwas ennem werd ärra, kui hüüp keige aasta läbbi.“; *veis*, *härj*, *sig*a ja *muud pudulojused* osutusid koos ühe eelpool mainitud hobusega mässajaks, kes kõik jäid nälga [Lindforsi kalender 1798] – tahtmata autorile liiga teha, peaks siin tooma veel tsitaadi tema õpetusest: „Tallopõjjad ja keik wiimsed allammad ei olle kül lojukste sarnased. Nemmad on inimessed, kellel moistus ja tahtminne lodud on agga siiski on ka neil saatjat, juhatajat, wallitsejat tarwis.“ (*ibid.*); oinad otsustasid koos koera vastu astuda – olukorral ei olnud tulemit ning Willmann sõnab: „Mis se sind aitab, armas tallomees! et sa ennast omma herra wasto panned nenda kui se oinas koera wasto“ [„Oinas ning Koer“]; kaaren, nagu mimikri näitest nähtus, ei olnud rahul oma võimetega [Schünmanni kalender 1837 „Kaarna“]; põder on ainult rahul oma ilusate ja ebapraktiliste sarvedega, mis ta hukatusse viivad [Willmann „Pödder“]; rumal eesel tahtis, et ta peremees silitaks teda nagu koera ja „läks siis herra jure ja sirgus ennast temma peäle, mis läbbi herra wihaseks sai, ning tedda laskis heästi läbbi rokida,“ seepeale tuletab Willmann heaperemehelikult meelde: „Sinna tallomees! ärra unnusta mitte, kui sa ommade wannematte jure tulled, et sa neid pead auustama.“; sääsk ei olnud rahul sellega, et pääsukesed teda süüa tahavad, lendas mõisa, kippus küünlatulele liig lähedale, põletas tiivad ära ja sai hukka, mistõttu autor ütleb: „Sest juttost saab inimenne palju head mõistma [...] iggas ellokohhas on inimessel omma hädda ja omma murre ja ei selle ürrikesse ello sees olle ükski sest üsna ilma [...] otsis karja lautas ja moisa toas paremat asset ja suremat rahho. Agga kas leidis – Woi ka! Luggu läks weel sandimaks.“ [Lindforsi kalender 1798 kolmas jutt]

Kuke-metafoor käis käsikäes rästa omaga [Lindforsi kalender 1798]. Ka siin võib näha teatud sorti hierarhiat, kus taas kutsutakse olema rahul oma olukorraga: „Keige alwema rahwa seas kulukse wahhest kaebamisi ja nurrisemissi et nemmad wägga maddala ello põlwe sees peawad ellamma [...] Ja kui ehk nemmad ka ei kaeba ja nurrisse otsekohhe, siiski ommeti mõtlewad monned sedda wahhest ommas südames, ja arwawad, et

Jummal otse neile liga teinud [...] meie kukk selle jutto möda on targem.“ Siinsel juhul on aga rästas negatiivne tegelane, kelle lõpus kull ära napsab. Ta on kõrk tüüp, kes uhkeldab oma positsiooniga. Tõenäoliselt viidatakse siin mõnele mõisateenijale, käsitöölisele vms, sest autor ütleb (sulatades jutu järel rästa kokku hilpharakaga): „Räästa sarnatsed on isseärraniste need hulkujad, kes wahhest alwast suggust said suremaks tõstetud ja nüüd teisi põlgwad, ja ommast ello põlwest suurt luggu tewad [...] Panneb agga neid õiete tähhele, siis leiab mittokord, et ei koppikas taskus, egga leiwapolloke kottis, ja mees isse agga hilpharakas“

Elust väsinud jäneseid juba mainisin, teises valmis [Willmann „Rebane“] võib kohata veel ilvest, rumalat karu (kellest eelpool juba juttu oli), rumalat jänest jpt.

Nagu eelneva ülevaate puhul nähtus, siis kõige olulisema teemana võiks alluvaid kirjeldavaist metafoorest tuua välja rahulolematuse. Tulemust mõjutas kindlasti ka peatükis 3.2 toodud liigitus. Rahulolematuse esindajaks võisid eri kontekstides olla igasugused liigid, kuid selle alustingimuse löid peamiselt tegelaste füüsilised tunnused või omavaheline toitumisahel. Rahulolematuse põhjuseks võis olla kehaehitus/välimus (näiteks kaaren tahtis olla nagu kotkas; põdrale meeldisid ainult ta ilusad sarved, mis osutusid hukatuslikuks), kehtiv olukord (oinad tahtsid pääseda koerte ülemvõimu alt; veis, härg, siga ja muud pudulojused läksid rebase õhutusel vabadust otsima; tuvid lahkusid jänesehüübi valitsuse alt kulli võimusesse; konnad otsisid kuningat). Üsna sarnasesse kategooriasse võiks liigitada ka pettekujutlused millestki enamast (koer tundis nägevat veepeegelduses suuremat lihatükki kui oma suus; eesel nägi, et peremees võtab koera sülle ja uskus, et ka tema võib talle ligi karata; põlluhiir näeb mõisas rikkalikku valikut, kuid saab peagi teadlikuks ohtudest; sälg arvas, et sõiduhobuse elu on väärtuslikum ja uhkem, kuid peab tulevikus selles pettuma). Niisiis sulanditeooria järgi kuuluks loomade mentaalsesse ruumi nende suhted teiste loomadega või loomade füüsilised tunnused.

Muudest teemadest, mis eelmise liigituse alla ei mahutunud, tuleks nimetada uhkust või kõrkust (rästas ja kukk; hobune ja härg), aga ühe olulisema aspektina või korduva tegelasena tasuks mainida ka rebast, kelle puhul tõsteti valmižanrile iseloomulikult esile

alluva kavalust kui head iseloomujoont. Mõned mõistujutud liitsid rebasele juurde kavaluse pahupooli.

Käesolevast käsitlusest jäid välja loomad, mis 3.2 kirjeldatud liigitusse ei mahtunud. Loetlen järgnevalt loomad, keda uuritud ajavahemiku valmides lisaks eelmainituile kirjeldatakse ja/või talurahvale halvaks või heaks eeskujuks pannakse: *siplane*, *mesilane*, *kiivit*, *siil*, *varblane*, *tirts*, *madu*, *ööbik*, *emane kass*, *kärbes*. Hetkevälगतustena ilmusid lugejate ette ka muud loomad (sh mõni väga eksootiline, nt *elevant*), kuid kuna nende kirjeldamisel Willmann ega ka mõned teised valmide kirjutajad ei peatunud, siis eraldi välja ma neid ei too.

Kokkuvõte

Töös uurisin, milliste loomametafooride kaudu räägiti talurahvast ja valitsevast klassist. Selleks analüüsisin Willmanni kogumikku „Juttud ja Teggud“ ning ajavahemikus 1782–1840 eri kalendrite sabades ilmunud jutte ning valme. Valimi koosseisu kuulus 103 juttu ning 65 valmi.

Lugudes olid loomametafoorid seotud peamiselt negatiivsete teemadega ning kõige enam kirjeldati talurahvast koera-metafooride abil. Mainimisi oli veidi alla kolmekümne ja noist ligi pooled koondusid alkoholi teema ümber. Koerte sidumist alkoholi valdkonnaga iseloomustab üsna kõnekalt sõna *joomakoer*, mis esines lugudes kokku üheksal korral. Ühtlasi võis joomine suunata taluraha *koerustele* või teha *tigedaks kui koera*. Juttudest nähtus, et alkoholi tõttu võivad inimesed kaotada (Olemise Suure Ahela ja valgustusliku mõtte järgi) ühe olulise inimliigile omase tunnuse, milleks on mõistus. Seetõttu toodi välja, et purjus inimene võib olla *meeletu* või *mõistuseta karu*, *metsaline*, *rumalam kui veis*, *mõistuseta loom* või lihtsalt *sõge loom*. Lisaks liigitus alkoholi ainestiku juurde veel verb *lakkuma* ja tihti satuti joomise tulemusena üksteise *karvu*. Väljaspool alkoholi temaatikat esinesid sõnapaarid *petis koer* ja *üleannetu koer*, võrdlusaste *kõige koerem* ja lihtsalt *koer*. Teistest negatiivsetest loomametafooridest võib veel välja tuua *haukuma-* ja *haugutama-*verbid, mis olid tõenäoliselt sel ajal üsna

levinud. Ülejäänud negatiivseist metafoorest jäid veel pinnale *sig*, *väga tige loom*, *paha loom*, *teoloom*, *elajas* (kahel korral), *lojus*, *meeletu neljajalgne*, *kari* (kel karjust ei ole).

Positiivseid loomametafoore, mida kasutati talurahva kirjeldamisel, leidus vähe (kuuel juhul 93st): *lõukoer*, *lammas*, *inimeseloom*, *mõistlik loom* ja *mesilased*. On tähelepanuväärne, et mõlemal korral lisati sõnale *loom* kas *mõistuslikkus* kui (valgustuse või metafooriteooria järgi) inimliigile omane tunnus või eesliide *inimese-*. Mesilaste metafoor oli tõenäoliselt motiveeritud liikumisest ning lõukoer vaprustest. Ainuke liik, kes ilmnes mitmel korral positiivse tegelasena, oli *rebase*, kuid temast kirjutati valmides. Samas võis rebase kavalus (kui tarkus) olla nii positiivne kui ka negatiivne joon, sest tolle kaudu räägiti ka salakavalusest elik petmisest.

Lõukoer oli ka üks loomametafooridest, mis ühe näite kaudu sidus talurahvast ja valitsejat kirjeldanud kõnekujundeid. Valitseja kirjeldamisel lõukoer juttudes ei ilmnenu, kuid valmides toodi ta korduvalt esile kui kõikide teiste loomade kuningas. Ühes valmis sai valitsejat seostada ka koeraga, kelle vastu oinad mässu tõstsid, ning ühes jutus märgiti, et maakohtu esindaja *haugutas* vallakohtumehi. Seevastu kotkaga, mida kasutati valitseja kirjeldamisel peamiselt valmides, talurahvast kordagi ei seostatud ja kulli-metafoor osutas talurahvale vaid korra, mil viidati külaeitede klatšile, kes väitsid, et ühel lapsel on küüned kui kullil. Seega oli tegemist ühekordse ja hoopis teistsugust tähendusvälja kandva metafooriga. Mõne valmi puhul, kus seisuslik hierarhia välja joonistus, kirjeldati kõrgemat kihti ka (mõisa)hiire- või hundi-metafoori abil, kuid nende puhul ei saanud kindel olla, kas räägitakse valitsejast või rikkamast talupojast. Vähem levinud metafooridena mainiti valitsejate puhul veel *kirikurotti*, *võrkude sisse tõmbamist* ja *koerapõlve* langemist. Neist esimene viitas talupoja kujutlusele, kus ta unistas olukorrast, mil valitseja oleks vaene kui kirikurott. Seega kattuvusi kahe eri sotsiaalse kihiga seotud metafooride hulgas oli üsna vähe.

Samas leidus palju vahealale jäävaid metafoore, mida ei saanud kindlalt liigitada ühe või teise sotsiaalse grupi juurde. Juttudes olid nendeks looma valdkonda kuuluvad metafoorid *karvupidi kinni olema*, *karu*, *lakkuma*, *kiskuja hunt*, *raibe*, *koera seltsi kõlbama*, *rumal lind*, *lind*, *loom*, *mõistusega loom*, *metsaline*, *ei ole seaga ühe lauda*

loom. Loomaallegoorilistes valmides oli kattuvusi eri sotsiaalsete gruppide vahel rohkem. Kui mõned välja tuua, siis nendeks võiksid olla *siplane, mesilane, kiivit, siil, varblane, tirts, madu, ööbik, emane kass, kärbes*.

Seega erinevad valmi- ja jutukirjanduses kasutusel olevad loomametafoorid üksteisest üsna palju. See johtub nii žanri eripärast kui ka teemadest, mida neis käsitleti. Sama tendentsi võis märgata ka talurahva loomametafooride puhul. Kui jutukirjanduses esines igasuguseid koertele viitavaid metafooride, mille toel lugedes räägiti u pooltel juhtudest alkoholist, siis loomaallegoorilistes valmides purjutamisele tähelepanu ei osutatud. Pigem kirjeldati loomametafooride (*jänes, koer, tuvi, veis, härg, oinas, siga, muu pudulojus, sääsk, eesel, kukk, ilves, hilpharakas, rästas, põder, kaaren, sälg*) toel rahulolematuid talupoegi ja kutsuti üles leplikkusele. Paljudes valmides seati eeskujuks *rebase* kavalus ja tema kõrval esines tihti (teine lõukoera alluv) *karu* rumalana või *hunt* valelikuna. *Hobuse* ja *rästa* kaudu tauniti uhkust. Nii et valmides ja juttudes esinenud loomade hulgas (*koer, siga, jänes, veis, karu, sääsk*) oli küll kattuvusi, kuid nende tähendusväli oli mõneti erinev. Kui valmide puhul oli laias laastus ühe teema (rahulolematus) teenistuses suur hulk erisuguseid loomi, kelle valikul oli esmatähtsaks lihtsalt omavaheline hierarhia, siis juttudes ilmnenu põhiteema (alkohol) haakus paari kindla loomametafooriga (*koer* ja *lakkumine*).

Kokkuvõtteks võib öelda, et käesolevas töös joonistus välja muster 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse rahvavalgustuslikus jutukirjanduses esinenud loomametafooridest, millega talurahvas suhestuda võis, ja teemadest, mis olid neis tekstides aktuaalsed. Töö järelduste põhjal on võimalik tulevikus lugeda ja uurida ärkamisaja kirjandust uuel viisil ning näha, kas ja kuidas mõjutas muutunud kultuurikontekst loomametafooride kasutamist hilisemas kirjanduses.

Allikaviited

Aisopos 2005. Aisopose valmid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Arvelius, Friedrich Gustav 1787. Woisiko Josepi Ello, Õppetussed ja Könned. – Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat: Söbbra polest, meie maa-laste heaks, ja nendele röömsaks ajawiiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste õppiwad luggema. 2. jagu. Tallinn: Lindfors.

Bande 2002. Bande 2002 Tallinn. <http://www.dcc.ttu.ee/bands/get.asp?ident=2119>.
Vaadatud 10.03.2016.

Dullo kalender 1828. So woitlemist omma pattude wasto mõistab Jesus sulle kergitada.
– Eesti=ma=rahwa Kalender. <http://galerii.kirmus.ee/grafo/index.php?ID=289>.
Vaadatud 12.04.2016

Eetika. – Vegan.ee. <http://vegan.ee/veganlusest/pohjused/eetika/>. Vaadatud 20.04.2016

Ela ... = Ela, söö ja armasta 2015. <http://elasoojaarmasta.blogspot.com.ee/>. Vaadatud 10.03.2016

Grenziuse kalender 1799. Kuis wahhest se kike süwwemb Kawwalus nink sallaja kurjus läbbi Jummalä Sönnä nink söäme teedmisse awwalikus saap. – Tarto=Ma Rahwa Kalender. <http://galerii.kirmus.ee/grafo/index.php?ID=324>. Vaadatud 15.03.2016.

Gresseli kalender 1809. Murre on römo eelkäia. Loukoer ja Lambatall. – Eesti Ma=Rahwa Kalender <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=535>. Vaadatud 17.03.2016.

Gresseli kalender 1811. Keik tulleb heaks neile, kes Jummalat armastawad. – Eesti=Ma Rahwa Kalender <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=258>. Vaadatud 18.03.2016.

Gresseli kalender 1813. Kül pat issegi teeb hirmo, agga kes hoolib sest. – Eesti=Ma Rahwa Kalender. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=537>. Vaadatud 18.03.2016.

Gresseli kalender 1816. Kes teisele auko kaewab langeb isse sisse. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=539>. Vaadatud 18.03.2016.

Gresseli kalender 1817. Ka hea Willi annab waest leikust kui se sandi Ma sisse langeb. – Eesti=Ma Rahwa Kalender. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=541>. Vaadatud 19.03.2016

Gresseli kalender 1818. Sannakuulminne on parrem kui tappa ohwer. – Eesti=Ma Rahwa Kalender. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=265>. Vaadatud 22.03.2016.

Holtz, Otto Reinhold 1817. Patto hakkatus kergem kui patto ots. – Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks. Tallinn: J. H. Gressel.

Jazzkaar 2016. Veebruaris murdub jää ehk suvi talves. <http://www.jazzkaar.ee/uudised/veebuaris-murdub-jaa-ehk-suvi-talves/>. Vaadatud 10.03.2016

Koidula, Lydia 1969. Luuletused. Koost. E. Aaver. Tallinn: Eesti Raamat.

Kotta, Kerri 2016. .Meie tarbimisihade peegel. – Sirp 19. veeb.

Kuidas ... = Kuidas sündis Metro Luminali laul „Isa tuli koju“? 2008. – Päevaleht <http://epl.delfi.ee/news/melu/kuidas-sundis-metro-luminali-laul-isa-tuli-koju?id=51190547>. Vaadatud 10.03.2016.

Laaban, Ilmar 2004. Sõnade sülemid, sülemite süsteemid. Tartu: Ilmamaa.

Liiv, Jakob 1886. Wiru-Kannel I. Tallinn: M. Kannel.

Lindforsi kalender 1789. Woisiko Josepi Ello, Õppetussed ja Könned. – Eesti=Ma Rahwa Kalender. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=236>. Vaadatud 18.03.2016.

Lindforsi kalender 1790. Woisiko Josepi Ello, Õppetussed ja Könned. – Eesti=Ma Rahwa Kalender. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=133>. Vaadatud 18.03.2016.

Lindforsi kalender 1795. Eesti Ma=Rahwa Kalender <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=137>. Vaadatud 17.03.2016

Lindforsi kalender 1796. Eesti Ma=Rahwa Kalender <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=138>. Vaadatud 20.03.2016

Lindforsi kalender 1797. Eesti=Ma Rahwa Kalender <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=139>. Vaadatud 19.03.2016.

Lindforsi kalender 1798. Monned tähhändamisse=juttud. – Eesti=Ma=Rahwa Kalender <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=140>. Vaadatud 20.03.2016

Lindforsi kalender 1832. Keppike õppetab Lisut tööd tegema ning töteggemisest römo tundma. – <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=308>. Vaadatud 13.04.2016

Lindforsi kalender 1836. Rihho Hans Killar ja temma naene Ewa. – Eesti=ma Rahwa kalender. – <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=480>. Vaadatud 13.04.2016

Lindforsi kalender 1837. Hans Killar, waeste häddaliste ja waeste laste issa. – Eesti=Ma Rahwa Kalender. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=481>. Vaadatud 15.04.2016

Masing, Otto Wilhelm 1995. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Esimene köide 1814–1818. Koost. Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Mihkelson, Immo 2003. Bass on muusika vundament. <http://www.postimees.ee/1388375/bass-on-muusika-vundament>. Vaadatud 10.03.2016.

Minuthi kalender 1799. Sest surrest kahjust, mis wiin teeb. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=138>. Vaadatud 20.03.2016.

Minuthi kalender 1809. Head Õppetussed Orjadele. – Eesti=Ma Rahwa Kalender. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=535>. Vaadatud 28.03.2016.

Minuthi kalender 1809. Head lapsed. – Eesti=Ma=Rahwa Kalender. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=476>. Vaadatud 28.03.2016

Minuthi kalender 1810. Jummal kartus sadab keikile asjadele kasso. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=506>. Vaadatud 29.03.2016.

Minuthi kalender 1817. Kedda Õppetus juhatab tedda nuhtlus ei sunni. – Eesti=Ma=Rahwa Kalender. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=280>. Vaadatud 30.03.2016.

Piibel. Tallinn: Eesti Piibliselts 1999.

Raud, Kersti 2009. Pidutse reedel Prives! – elu24. <http://elu24.postimees.ee/189641/piletimang-pidutse-reedel-prives>. Vaadatud 20.03.2016.

Suviste, Maarius 2015. Keskerakondlane: "Lükkasin abikaasa matused edasi, et saaksin minna Edgarit valima!" – Õhtuleht. <http://www.oh tuleht.ee/706357/keskerakondlane-lukkasin-abikaasa-matused-edasi-et-saaksin-minna-edgarit-valima>. Vaadatud 10.03.2016.

Saal, Andres 1991. Vambola. – Aita. Leili. Vambola. Tallinn: Eesti Raamat.

Schünmanni kalender 1837. Kaarna. Rebane ja Sissask. – Tarto= ja Wörro=ma rahwa Kalender. <http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=342>. Vaadatud 20.04.2016.

Schünmanni kalender 1839. Kalendri jut 1839mal ajastal. Kuis koolmeister Jaan pühapäiwa õddangul rahwale ettelugi ennistsist asjust, mis Meie Liwlandi maal omma

sündinu. – Tarto= ja Wõrro=ma rahwa Kalender.
<http://galerii.kirmus.ee/graf/index.php?ID=564>. Vaadatud 20.04.2016.

Toidu ... = Toidu külmutamine, sulatamine 2012. – Perekool.ee.
<http://foorum.perekool.ee/teema/toidu-kulmutamine-sulatamine/>. Vaadatud 10.03.2016

Trink, Evelin 2009. Erki Pehk küpsetab ooperi lavavalmis kolme nädalaga. – Pärnu Linnaleht <http://www.promfest.ee/ooperid/thais/a16>. Vaadatud 10.03.2016

Valme, Valner 2014. Arvustus: Ouu on toores ja isikupäratu – kultuur.err.ee.
<http://kultuur.err.ee/v/95828d56-dd04-4f14-93d0-6ac28360011b/arvustus-ouu-on-toores-ja-isikuparatu>. Vaadatud 10.03.2016

Willmann, Friedrich Wilhelm 1782. Juttud ja Teggud. – Vana kirjakeele korpus.
<http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Tekstid/1782-Willmann.htm>. Vaadatud 01.05.2016.

Kirjandus

Annus, Endel 2000. Eesti kalendrikirjandus 1720-1900. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.

Annus, Endel 2000a. Eestikeelne raamat 1525–1850. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.

Baker, Steve 1993. Picturing the beast. Animals, identity and representation. Manchester, New York: Manchester University Press.

Baran, Anneli 2011. Slurs containing Names of Animals in Estonian Phraseology. Kultūras Studijas/Cultural Studies. Zinātnisko rakstu krājums/Scientific Papers II. Dzīvnieki Literatūrā un Kultūrā/Animals in Literature and Culture. Toim. A. Stašulāne. Daugavpils: Daugavpils Universitātes, 367–376.

Baran, Anneli 2010. Koeraga läbi kõnekäändude. – Oma Keel, 20, 26–33.

Erelt, Tiiu 2010. Elajas. – Oma Keel, 1, 42–44.

EV = Eesti vanasõnad I 1980. Toim. A. Krikmann, I. Sarv. Koost. A. Hussar. Tallinn: Eesti Raamat.

Ferguson, George 1990. Märgid ja sümbolid kujutavas kunstis I. – Akadeemia, 11, 2449–2477

FES = Eesti fraseologismide alussõnastik. Õim, Asta, Katre Õim. Eesti Kirjandusmuuseumi Folkloristika osakond.
<http://www.folklore.ee/justkui/sonastik/index.php?f=2&f1=5&f2=2&m=21159&id=21190>. Vaadatud 05.05.2016.

Grady jt = Grady, Joseph E., Todd Oakley, Seana Coulson 1999. Blending and Metaphor. – Metaphor in cognitive linguistics. G. Steen & R. Gibbs (eds.). Philadelphia: John Benjamins.

Haslam jt = Haslam, Nick, Steve Loughnan, Pamela Sun 2011. Beastly: What Makes Animal Metaphors Offensive? – Journal of Language and Social Psychology. 30(3) 311–325.

Hasselblatt, Cornelius 2015. Eemalt vaadates. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Hennoste, Tiit 1997. Eesti keele sotsioperioodid: üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 45–66.

Hennoste, Tiit 2003. Postkolonialism ja Eesti. – Vikerkaar 2003, nr 4/5, 85–100.

Huggan, Graham, Helen Tiffin 2015. Postcolonial Ecocriticism. Literature, Animals, Environment. London, New York: Routledge.

Kalda, Maie 2004. Mis loom see on? Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum

Kaljundi, Linda 2008. Muinasmaa sünd. – Vikerkaar, nr 7-8, lk 98-112.

Krikmann, Arvo 1999. Vanasõnad loomade identiteedist (Tüpoloogilisi memuaare). – Mäetagused 12; <http://www.folklore.ee/tagused/nr12/elukad.htm/>. Vaadatud 20.05.2016

Krikmann, Arvo 2003. Kaasaegse metafooriteooria panus parömioloogiasse. – Uurimusi folkloori lühivormidest. Lk 52–144. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Kövecses, Zoltán 2010. Metaphor: a Practical Introduction. Teine trükk. Oxford: Oxford University Press.

Lakoff, George, Mark Johnson 2011. Metafoorid, mille järgi elame. Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Lakoff, George, Mark Turner 1987. More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor. Chicago, London: The University of Chicago Press.

Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 1985. On semantic change in a dynamic model of language – Historical Semantics, Historical Word Formation. Toim. Jacek Fisiak. Berlin: Mouton Publishers.

Niitra, Mari 2004. Loomametafoorid ja lastekirjandus. – Eesti Lastekirjanduse Teabekeskuse toimetised 1. 60–79.

Nurka, Maiu 2011. Metafoor ja metonüümia kultuurilehe Sirp filmi- ja teatriartiklites. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool.

Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Palmatier, Robert Allen 1995. Speaking of Animals: A Dictionary of Animal Metaphors. Westport : London : Greenwood Press.

PDLT =The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory 1999. Koost. J. A. Cuddon. Redigeerinud C. E. Preston. London: Penguin books.

PEPP = Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics 1965. Toim. Alex Preminger. Koost Frank J. Warnke, O.B. Hardison, JR. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

RDLT = The Routledge Dictionary of Literary Terms 2006. Toim. Peter Childs, Roger Fowler.

Rein, Kaarina 2005. Aisopose lood – Vanakreeka kirjanduse antoloogia. Koost. Janika Päll. Tallinn: Varrak.

Rosenberg, Tiit 2010. Sotsiaalne käärimine ja konfliktid. – Eesti ajalugu. V köide. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Toim. Karjahärm, Tiit, Tiit Rosenberg, Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, lk 80–90.

Salu, Herbert 1978. Porkuni preili. Stockholm: Spånga Trycker.

EKA = Eesti kirjanduse ajalugu 1965. I köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toim. Sõgel, Endel, Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat.

Suits, Gustav 1999. Eesti kirjanduslugu. Tartu: Ilmamaa.

Talebinejad, M. Reza, H. Vahid Dastjerdi 2005. A Cross-Cultural Study of Animal Metaphors: When Owls Are Not Wise. – *Metaphor & Symbol*. 20(2), 133–150.

Talve, Ilmar 2005. Eesti kultuurilugu: keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. 2. trükk. Tartu: Ilmamaa.

Tapper, Richard 1994. Animality, Humanity, Morality, Society. – What is an animal. Toim. Tim Ingold. London, New York: Routledge.

Turner, Mark 1996. The Literary Mind. New York: Oxford University Press.

Turner, Mark 2015. Blending in language and communication. – *Handbook of Cognitive Linguistics*. Berlin, Boston: de Gruyter Mouton, 211–232.

Turovski, Aleksei 2013. Krooniga kass. – Sirp; <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/krooniga-kass-3/>. Vaadatud 20.05.2016.

Vinkel, Aarne 1966. Eesti rahvaraamat. Tallinn: Eesti Raamat.

Vinkel, Aarne 1975. Fr. W. Willmann ning tema „Juttud ja Teggud“. – Juttud ja Teggud, lk 245–253. Tallinn: Loomingu Raamatukogu nr 47–52.

Vovelle, Michel 2006. Valgustusaja inimene – Valgustusaja inimene, 5–35. Tallinn: Avita.

ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat 2006. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat 2013. Toim. Maire Raadik. Koost. Maire Raadik, Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Peeter Päll, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Summary

Animal Metaphors Conceptualizing Master and Peasantry in the Estonian Didactic Literature published between 1782 and 1840

The aim of this bachelor's thesis is to analyze how animal metaphors conceptualized masters and peasantry in the stories and fables written or translated by Baltic German Enlightenment authors (Holtz, Luce, Willmann, Arvelius etc.). The study was carried out by analyzing 38 stories and 51 fables from the most influential book of the era, Willmann's "Juttud ja Teggud", and 65 stories and 15 fables making up the last part of the almanacs, which were published between 1782 and 1840. Steve Baker (1993: 79) has claimed that "contrasting of humans and animals invariably serves as an analogy for the relation of those regarded by a particular society as insiders or outsiders". From a postcolonial perspective (Huggan & Tiffin 2015: 136) it has been said that the concept of human slavery is largely a matter of treating other humans as animals. This study examines whether there can be found any proof for such statements from the fables and stories addressed to the colonized group by Baltic German writers.

The first chapter gives an overview of the conceptual metaphor theory and the blending theory. The conceptual metaphor theory states that metaphors are not reversible, but since fables are mainly based on the mappings HUMAN BEHAVIOUR IS ANIMAL BEHAVIOUR and ANIMAL BEHAVIOUR IS HUMAN BEHAVIOUR, then conceptual metaphor theory lacks power in analyzing fables, whereas by virtue of blending theory this obstacle can be exceeded. Grady, Oakley and Coulson (1999) have pointed out, that blending and conceptual metaphor theory do not necessarily exclude one from the other, rather the two frameworks can be viewed as complementary. In the footsteps of this statement the current study uses partially the terminology of metaphor theory (The Great Chain of Being, The Nature of Things, distinction between conventionalized and occasional metaphors) and partially the concepts of blending theory (mental spaces, compression, vital relations, blending space).

The second chapter outlines and explains the sampling frame of this thesis.

The third chapter is dedicated to the analysis of the texts. As a result of the analysis it was discovered that among 103 stories there were only five occasional animal metaphors conceptualizing or describing the master, whereas the amount of animal metaphors describing or conceptualizing peasantry was around 17 times higher (94). Around one third (27) of the animal metaphors conceptualizing or describing peasantry was interrelated with the substantive *koer* ('dog'). Around half (13) of these dog metaphors were brought up while talking about alcohol: the characters were described as *joomakoerad* ('drinking dogs'), *tigedad koerad* ('angry dogs') or they behaved badly, *tegid koerust* ('made mischiefs', in rough translation: behaved in a way, that would be appropriate for dogs). The other animal metaphors related to the topic of alcohol included *meeletu* or *hirmus karu* ('mindless' or 'dreadful bear'), *rumalam kui veis* ('stupider than an ox'), *karvu(pidi) sattuma* ('to fall together by the ears', 'to get into a fight', rough translation: to get into each other's hair) *mõistusetä loom* ('animal without reason'), *lakkuma* ('licking (a larger amount of alcohol)') and its derivatives. The most common animal metaphor outside of the topic of alcohol was *haukuma* ('to bark').

In the fables the master was mainly described as a lion, eagle or a hawk. But there were also some occasions where other animal characters were presented as masters. For

example in the fable “Oinas ning Koer” (“A Wether and a Dog”) the character of the dog can be interpreted as the master. The fable tells a story about wethers who decide to raise a riot against the leader of the herd, the dog. After the fable, the author forms a moral saying that the peasantry should not behave similarly to the wethers who rose the riot against their leader, rather everyone should be satisfied with their position.

The animal metaphors conceptualizing peasantry in fables may vary profoundly and there are not any certain species, which were represented seemingly more than others. Nevertheless, there is one human quality, which is often projected onto animals. Namely, those of a lower status are often unsatisfied with their condition or appearance, and they sometimes envy those in the higher social group. If so, the fable is usually followed by a short moral where the author tells the reader to be satisfied with his or her current condition. Whereas there are some instances where the writer condemns the representative of a higher status – but on these occasions the target of the critique is most likely a servant of a manorial estate or holds another higher position in the social group of peasantry. In several such instances the target of the condemnation is depicted as an arrogant ‘mimicry’ (in the sense of postcolonial theory) who is insolent towards the other peasants and cannot comprehend that he or she will never be a true master.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Henri Roosipõld

(sünnikuupäev: 18.11.1989)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Valitseja ja talurahva kirjeldamine loomametafooride abil 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse didaktilises jutukirjanduses“,
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendajad on Ann Veismann ja Janek Kraavi,
(*juhendaja nimi*)

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 27.05.2016 (*kuupäev*)